

Bilincin Doğasına Yönelik Beş Temel Yaklaşımın Bir Değerlendirmesi*

[An Evaluation on Five Main Approaches Towards the Nature of Consciousness]

Mehtap DOĞAN**

Geliş Tarihi / Recieved: 15.05.2018
Kabul Tarihi / Accepted: 16.06.2018

Araştırma Makalesi / Research Article
DOI:

Öz: Bu çalışmanın üç temel ön iddiası bulunmaktadır: (1) Her deneyimin bir deneyimleyeni (fenomenal öznesi) vardır. (2) Deneyimleyen (fenomenal özne) ontolojik olarak tözsel bir varlıktır. (3) Deneyimleyeni (fenomenal özneyi) anlamaksızın ne deneyimin kendisi ne de fenomenal bilincin doğası kavranabilir değildir. Bu üç sav şu anlama gelmektedir: Bilincin doğasını açıklama teşebbüsünde bulunan teorilerden hiçbirisi, fenomenal özneyi açıklamaksızın bilincin doğasını açıklayamaz. Bu makalede, bu üç ön iddia bir ana argüman ile temellendirildikten sonra bilincin doğasına yönelik beş temel yaklaşım eleştirel bir bakış açısıyla incelenecektir: İdealist monizm, materyalist monizm, düalizm, panpsişizm ve agnostik gizemcilik. Çalışma bu beş yaklaşımı bahsi geçen ve temellendirilen üç ön iddia çerçevesinde ele almakta ve dolayısıyla fenomenal özneye biçilen ontolojik statünün söz konusu rakip teorilerin karşılaştırılmasında bir ölçüt oluşturacağı tezini savunmaktadır. Bu

* Bu makale, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı'nda yürütülen "Makine Bilinci: Yapay Zekâ Felsefesinde Bilinç ve Özbilinç Problemi" başlıklı doktora tezi taslağından üretilmiştir.

** Yazar Bilgi: Araş. Gör.- Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Felsefe Bölümü, Esenboğa Yerleşkesi, Esenboğa, Ankara, TÜRKİYE.
Author Info: Res. Assist. - Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Philosophy, Esenboğa Yerleşkesi, Esenboğa-Ankara, TURKEY.
E-mail: mdogan@ybu.edu.tr / Orcid Id: 0000-0002-7209-1082.

Bu Makaleye Atıf Yapmak İçin: Doğan, Mehtap (2018). "Bilincin Doğasına Yönelik Beş Temel Yaklaşımın Bir Değerlendirmesi." *MetaZihin*, 1(1): 21-55.

minvalde, makalede söz konusu beş yaklaşımla ilgili olarak şu sonuçlara ulaşılmaktadır: İdealist monizmin temel savı kabaca “varlık sadece zihinsel içerikten oluşmaktadır” şeklinde değerlendirildiğinde, bu yaklaşım tözsel bir fenomenal özneye doğal olarak imkân tanımakta; fakat madde ile ilgili en temel sezgilerimizi açıklamakta zorlanmaktadır. Materyalist monizm, indirgemeci, indirgemeci-olmayan ve elemeci materyalizm şeklinde üçe ayrıldığında indirgemeci materyalizm, zihinsel olanın fiziksel olana indirgenebileceğini savunduğu için tözsel bir fenomenal öznenin varlığını yadsımak zorunda kalmakta; öte yandan indirgemeci-olmayan materyalizm öznel deneyimin varlığına imkân tanısı da deneyimleyenin doğasına dair bir açıklama sunmamaktadır. Elemeci materyalizm ise bilincin, bilimsel terminolojiden elenmesi gereken bir halk psikolojisi terimi olduğunu söylerken fenomenal özneyi de doğrudan elemeci bakış açısıyla yok saymaktadır. Düalizm ise her ne kadar fenomenal özneye bağımsız bir tözsel ontolojik yapı atfetse de fenomenal özne ile fiziksel beden arasındaki nedensel etkileşimi yeterince açıklayamama sorunuyla karşı karşıya kalmaktadır. Diğer taraftan panpsişizmin temel iddiası “var olan her şeyin zihni ya da zihinsellik niteliği vardır” şeklinde alındığında bu görüş zihinselliği ve dolayısıyla bilinçliliği oldukça geniş bir anlamda ele aldığından fenomenal öznenin bilinçliliği belirlemesi ilkesini göz ardı etmek durumunda kalmaktadır. Son olarak agnostik gizemciliğin temel savı “zihnin ve bilincin doğasını ilkece bilme imkânımız bulunmamaktadır” şeklinde alındığında bu görüşün ilkece fenomenal öznenin ontolojik yapısını anlama imkânını ortadan kaldırdığını söylemek mümkün gözükmemektedir.

Anahtar Kelimeler: bilinç, deneyim, fenomenal özne, idealizm, materyalizm, düalizm, panpsişizm, agnostik gizemcilik.

Abstract: This study has three pre-claims: 1) Every experience has an experiencer (phenomenal subject). 2) Experiencer (phenomenal subject) is a substantially ontological entity. 3) Without understanding phenomenal subject, it is not possible to comprehend neither experience not the nature of phenomenal consciousness. These three axioms mean that any of the theories on consciousness could be successful to explain the nature of consciousness without explaining phenomenal subject. In this essay, five approaches on consciousness will be critically examined by relying on mentioned three axioms: Idealist monism, materialist monism, dualism, panpsychism, agnosticism. Idealist monism claims that all entities are mental. This approach gives an opportunity to the existence of phenomenal subject as an owner of subjective experience. However, it is not easy to advocate idealism because of our basic knowledge concerning material world. Materialist monism could be classified as reductive materialism, non-reductive materialism and eliminative materialism. According to reductive materialism, all mental properties could be

reduced to physical; therefore, consciousness as a mental property could be reduced to physical and it is not necessary to talk about the existence of phenomenal subject. Non-reductive materialism, unlikely reductive materialism, supports the idea that mental properties cannot be reduced to physical. This approach has a possibility to identify subjective experience but it is also insufficient to explain phenomenal subject. Eliminative materialism totally rejects the idea of mental properties; hence, it does not provide us to discuss about consciousness and experience by depending on the idea that they are just folk- psychological concepts and they should be eliminated from the scientific research of mind. Dualism claims that there are two distinct entities or properties in the universe: physical and mental. Although this theory is compatible with the idea of phenomenal subject, it is problematic in terms of its failure of physical-mental interaction. Panpsychism supports the idea that everything in the universe has a mind or mentality in some degree. This theory implies that everything in the universe have a potential to be a subject. However, this approach causes to subject-summing problem and it does not explain subjectivity. As a last theory, agnosticism expresses that it is not principally possible to know the nature of consciousness. Thus, it is not wrong to say that agnosticism does not provide us to explain phenomenal consciousness.

Keywords: consciousness, experience, phenomenal subject, idealism, materialism, dualism, panpsychism, agnosticism.

1. Giriş: Bilinç ve Nitelikleri

Bilincin varlığı dünyayla ilgili hem en bildik hem de en şaşırtıcı şeylerden birisidir.
(Nagel, 2015: 63).

Bilincin sahip olduğu tarihsel, psikolojik, felsefî ve kavramsal temeller bir yana bırakıldığında günlük dilde bilinçlilik, *uyanıklık hali*, *uyaranlara tepki verme yeteneği*, *dikkat* ya da *farkındalık* gibi pratik ifadelerle tekabül etmektedir. Ancak zihnin sahip olduğu karmaşık yapı, bilincin tanımının kesin ve net ifadelerle yapılmasına engel oluşturmaktadır. Öte yandan, deneysel bilinç çalışmaları bilinçlilik ve bilinçsizlik durumlarının farklarına odaklanmaktadır. Koma halindeki hastaların bilinçlilik düzeyleri gelişmiş beyin görüntüleme teknikleriyle ölçülmekte, uyanık bir hastanın genel anestezi ile uyutulması anında beyninde meydana gelen değişiklikler saptanmaya çalışılmaktadır. Bilincin kaybedilmesinin beyindeki bir düşmenin kapalı konuma

getirilmesiyle olduğunu gösteren bir kanıt henüz ulaşılamamış olması, bilincin sahip olduğu kompleks yapının çözümlenmesinin çok da kolay olmadığı sonucunu doğurmaktadır. Bilinç problemini zor ve karmaşık bir yapıya büründüren ve kimi çevrelerce bilincin "muamma bir fenomen" şeklinde addedilmesine yol açan şey; beynin duyumsama, konuşma, algılama, hafıza, problem çözme vs. gibi işlevleri nasıl meydana getirdiğini keşfetmek değil, nasıl bilinçli olduğumuzu açıklayabilmektir. Bilinci incelemek beyin ve davranış arasındaki ilişkiyi, nöronlar arasındaki bağlantıyı, beynin hangi bölgesinin bedenin hangi fonksiyonundan sorumlu olduğunu açıklayan haritayı incelemekten daha fazlasını gerektirmektedir. Zira bilinç, kendi varlığımızın doğasına yönelik derin bir problemdir. Biyolojik, fizyolojik, nörolojik boyutlarıyla birlikte bilinç ontolojik bir problemdir. Bilincin ontolojisi hakkında konuşmak, zihnin ait olabileceği temel metafiziksel kategorileri keşfetmeyi gerektirir.

İnsan hayati faaliyetlerini gerçekleştirirken çevresiyle etkileşim içerisinde olan bir varlık olmasının yanı sıra kendi varlığının farkında olan, kendi varlığını duyumsayan ya da kendi varlığını deneyimleyebilen de bir varlıktır. Her sabah uyandıığımızda yeniden ve kesintisiz olarak devam eden zihinsel durumlarımızın varlığı bize öznel gerçekliğimizi sürekli olarak kendiliğinden sunmaktadır. Öznel gerçeklik, yaşamış olduğumuz tüm deneyimlerimizin bizzat sahibi olduğumuz fikrine karşılık gelmektedir. Renk, şekil, boyut algıları, hisler, sesler, tatlar, gözümüzü kapatıp dondurmamızı yerken çocukken bindiğimiz kırmızı bisikleti görmemiz, ıssız bir yolda burnumuza gelen ihlamur kokusunun lise aşkımızı hatırlatıp ettirdiği tebessüm vs. hepsi öznel gerçekliğimizin içeriğini oluşturan deneyimlerimizdir. Deneyimler sürekli bir akış halinde, aralıksız ve değişen bir sarmalın temsili gibidirler. Dinamik, kısa süreli, akışkan karakterdeki bu deneyim nehrini, hayatımızın her anında zamansal ve mekansal süreklilik ile birlikte ortaya çıkan bütünleşik öznel gerçekliğimizi göz ardı ederek anlamamız ve bilinçliliğimizi tüm yönleriyle şeffaf bir şekilde kavramamız mümkün görünmemektedir. Öznel deneyimler, sürekli değişen içeriklerine rağmen kesintisiz bir akış hâindedir ve bu da insanın bilinçli yaşamını ya da başka bir deyişle "ben" yaşantısını oluşturmaktadır.

Varlığını doğrudan duyumsadığımız, hissettiğimiz ya da algıladığımız bilincin gizemi ya da zorluğu bu yönüyle nesnel varlığından değil öznel ve niteliksel doğasından kaynaklanmaktadır. Zira nesnel ölçüm aletleriyle öznel

ve niteliksel deneyimlerimizin yapısı hakkında açıklama yapmaya çalışmak kendi içerisinde çelişik bir uğraşmış gibi görünmektedir. Dolayısıyla bilincin gizemi, onun modern bilimin dünya görüşü içerisinde nereye konumlandırılacağından bilinmemesinden ileri gelmektedir. Bilinci açıklayan hiçbir tabiat kanununun bilinmiyor oluşu, bilimin bilinci ya reddetmesi ya da indirgemeci bir tavırla ele alması sonucunu beraberinde getirmektedir. Lakin bütüncül bir bilinç kuramı nesnel, fiziksel araç ve yöntemlerle çözümlemeyen öznel ve niteliksel gerçekliğin ya da fenomenal bilincin¹ ontolojik konumu hakkında tatmin edici bir açıklama sunmalıdır. Fenomenal bilincin doğasının öznel ve niteliksel deneyimlerden kaynaklandığı göz önüne alındığında, Galen Strawson'un (2006: 5) ifadeleriyle öznel deneyimin varlığının yok sayılması ya da inkar edilmesinin "insan düşünce tarihinin tümünde gerçekleşen en garip şey" olarak nitelenmesi abartılı bir yaklaşım olmayacaktır.

Öznel ve niteliksel deneyim olarak ifade edilebilecek fenomenal bilinç, bizzat insan varoluşuyla ilgili bir problemdir ve deneyimleyeni olmayan bir deneyim imkânsızdır. Descartes'in "Düşünüyorum, o halde varım" ilkesi bilinçli benin indirgenemez bir töz olduğunu iddia ederek 'düşünen benin' (ego cogito) varlığını ve buna ilave olarak 'bilinçli bir benin' varlığını, başka bir deyişle de deneyimleyen varlığını zorunlu kılar. Bu klasik bilinç yaklaşımının izleri çağdaş zihin felsefesi tartışmalarında da açıkça görülmektedir. David Chalmers'ın zor problemi, Ned Block'un fenomenal bilinç tanımı, David Rosenthal'ın "bir zihinsel durumun bilinçli olması, birinin uygun bir şekilde bu durumun bilincinde olmasına dayanır" fikri ve birinci tekil şahıs/üçüncü tekil şahıs ayrımı ile ilgili problemler deneyimleyen olmadan deneyimin imkansızlığı ön kabulünün farkında olan önemli argümanlardır (Rosenthal, 2008: 832). Deneyimin fenomenal bilince karşılık geldiği bu denklemde, deneyimleyen fenomenal özneye karşılık gelmektedir. Fenomenal özne kavramsal, düşünsel ya da ideal bir varlık değil, gerçek ve tözsel bir varlıktır. Fenomenal öznenin varlığı kabul edilmeden bilinçten ve deneyimden söz etmek anlamsız olacaktır. Dolayısıyla fenomenal özneyi ve doğasını anlamaksızın bilincin doğasını anlamak mümkün görünmemektedir.

¹ Bu çalışmada bilinç, öznel ve niteliksel deneyim şeklinde tanımlanan fenomenal bilinç olarak ele alınmaktadır. Öznellik, her bilinç durumunun deneyimlendiği ya da tecrübe edildiği özneye ait ve has olduğunu ifade ederken; niteliksellik, her bilinç durumunun kendine ait niteliksel bir hissinin olduğunu veya her deneyimin farklı niteliksel özelliklere sahip olduğunu ifade eder.

Sistemantik bir yöntemle ifade edilecek olursa, bu çalışmanın üç temel ön savı bulunmaktadır: (1) Her deneyimin bir deneyimleyeni (fenomenal öznesi) vardır. (2) Deneyimleyen (fenomenal özne) ontolojik olarak tözsel bir varlıktır. (3) Deneyimleyeni (fenomenal özneyi) anlamaksızın ne deneyimin kendisi ne de fenomenal bilincin doğası kavranabilir değildir. Bu üç ön iddia şu anlama gelmektedir: Bilincin doğasını açıklama teşebbüsünde bulunan teorilerin hiçbiri, fenomenal özneyi açıklamaksızın bilincin doğasını açıklayamaz. Fenomenal öznenin düğümü çözülmeden, bilincin ipliklerine ulaşmak mümkün olmayacaktır.

Bu makalede, çağdaş zihin felsefesinde bilincin doğasına yönelik olarak sunulan beş temel yaklaşım bahsi geçen üç ön sav çerçevesinde ele alınacaktır. Bu yaklaşımlar *idealizm*, *materyalizm*, *düalizm*, *panpsişizm* ve *agnostik gizemcilik* olarak belirlenmiştir. Bu yaklaşımların ortaya koyduğu teoriler birbirleriyle kıyaslanırken bu teorilerin fenomenal öznenin ontolojik statüsüne getirdikleri açıklama biçimleri, fenomenal bilinci ne kadar doğru biçimde açıklayabildikleri konusunda bir ölçüt teşkil edecektir.

2. Bilinç Problemi: Yaklaşım Ve Teoriler

Bu çalışmanın iskeleti bilince yönelik beş farklı yaklaşımdan oluşmaktadır. İlk yaklaşım olan monizm (tekçilik), evrenin tek tip tözden oluştuğu fikrine dayanmaktadır. Evreni oluşturan bu tek tözün doğası üzerine sunulan farklı iddialar monizmin kendi içerisinde farklılaşmasına neden olur. Var olan tek tözün "zihin" ya da "zihinsel nitelikte" olduğunu savunan idealizm ile var olan tek tözü "madde" ya da "maddî nitelikte" olarak kabul eden materyalizm, monizmin farklı tezahürleridir. Düalizm (ikicilik) ise, evrenin iki ayrı tözden oluştuğu fikrini merkeze almaktadır. Zihin ve madde birbirinden bağımsız varoluşa sahip iyi ayrı tözdür. Panpsişizm, var olan her şeyin farklı derecelerde bilince sahip olduğunu, başka bir deyişle de var olan her şeyin zihinsellik niteliği taşıdığı fikrini savunmaktadır. Bu makalede ele alınan son bilinç yaklaşımı ise, bilincin doğasını ilkece bilme imkanımız olmadığını dile getiren agnostik gizemciliktir.

2.1. İdealizm

Var olan tek tözün "zihin" olduğunu iddia eden idealizme göre bilinç, zihin tözünün temel karakteristiğidir. Zihnin dışarısında kalan tüm fiziksel âlem ve

madde yalnızca bir yanılısama olarak kabul edilebilir. İdealizmin varlığını inkar yoluna gitmediği tek gerçeklik bilinçli zihinsel durumlardır.

Dış dünyanın gerçekliğinin apaçık görünüşüne karşın maddenin varlığını kabul etmemek, yüzeysel bir bakış açısıyla ele alındığında savunması güç bir yaklaşım gibi görünmektedir. Ancak fiziksel dünya hakkında sahip olduğumuz tüm bilgilerin gözlem ve deneyime dayalı olduğu göz önüne alındığında, tüm fiziksel nesnelerin bilinçli algılarımızın üretimi olan öznel deneyimlere dayandığı yorumuna ulaşmak zor değildir. Her gözlem, her deney ve her deneyim zorunlu olarak bir bilinçli algıyı gerektirir. Bilinçli bir algısal deneyime sahip olmadan, fiziksel bir şeyin varlığını bilmek mümkün değildir. İdealizmin en güçlü temsilcilerinden olan Berkeley'in "var olmak, algılanmış olmaktır" ilkesinden yola çıkılırsa, fiziksel dünyanın yalnızca bilinçli algılarımızla var olduğu sonucuna ulaşılırken, fiziksel olanın bağımsız bir varlığa sahip olamayacağına kolaylıkla iddia edilebileceği görülecektir (Berkeley, 1984: 13). Fiziksel dünyanın bağımsız olarak varoluşuna dair elimizde bulunan tüm kanıtlar gözlem ve deney yoluyla elde ettiğimiz birinci tekil şahıs deneyimlerimizden kaynaklanmaktadır; ve dolayısıyla bunlar doğrudan kanıtlar değil, dolaylı yoldan elde edilen çıkarımlardır.

İdealizm, dış dünya ve nesnenin varlığını bilinçli öznel deneyimlerimizden kaynaklanan bir yanılısama olarak yorumlarken, var olan tek şeyin zihinsel gerçeklik olduğunu dile getirir. Bu iddia aynı zamanda dil, din, ırk, cinsiyet, yaş, kültür vs. fark etmeksizin ortaya çıkan bir evrensel yanılısama iddiasıdır. Böyle büyük bir evrensel yanılısama fenomenal öznenin varlığına ve açıklamasına ilkece imkan tanıyor gibi görünse de idealizmi kabul etmek en az reddetmek kadar zor görünmektedir. Zira maddenin varlığını bir yanılısama olarak kabul etmek fizik, biyoloji ve kimya gibi tüm doğa bilimlerinin yanı sıra, tüm sosyal bilimlerin de yok sayılması sonucunu doğurur. Özetle, idealizm her türlü şüpheden arınmış tek gerçekliğin bilinç olduğunu vurgularken, tüm maddi âlemi inkar yoluna giderek insan varoluşuna dair şüpheyi ortadan kaldıramamıştır.

İdealizmin ortaya koymuş olduğu sadece zihinlerden oluşan evren anlayışı, bilincin tözsel varlığını tek mutlak gerçeklik olarak yansıtıyor olsa da bu yaklaşım, bilincin ve dolayısıyla bilinçli öznenin doğasına dair herhangi bir açıklama modeli sunmamaktadır. Bu bağlamda idealizmi üç farklı açıdan eleştirmek mümkündür.

İlk olarak, idealizme göre eğer varlık dediğimiz şey sadece zihin ve zihnin içeriğinden ibaretse o zaman her şey aslında öznenin bir parçası demektir. Çünkü her şey onun algılarından ve tasarımlarından ibarettir. Bu anlamda var olan tek şey öznedir ve özne-olmayan herhangi bir şeyin varlığından dahi söz edilemez. Bir idealist, bu iddiaya “zihnin içeriğini öznenen ayırabiliriz” şeklinde bir öneriyle karşı çıkacaktır. Bu öneri dikkate alındığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Var olan tek şey zihindir ve zihin de özne (deneyimleyen/algılayan) ve zihinsel içerik (deneyimlenen/algılanan) olarak ikiye ayrılmaktadır. Örneğin, zihnin içeriğinin tek tek boşaltıldığı ve zihnin içeriğinde hiçbir şey kalmadığı bir düşünce deneyi tasarlandığında, geriye yalnızca bir özne mi kalacaktır? İdealizmin bu soruyu kesin ve net bir dille cevaplaması mümkün değildir.

İkinci olarak, ilk eleştirideki sorunun “özne zihnin içeriğinden bağımsız olarak bir varoluşa sahiptir ve zihnin içerikleri tek tek boşaltılsa bile geriye özne kalır” şeklinde cevaplandığı düşünüldüğünde, özne ve zihnin içeriğinin ayrımının nasıl yapılacağı yeni bir sorunsal oluşturmaktadır. Zihinsel içeriği incelerken nerede “işte bu içerik, işte bu da öznenin ta kendisi” diyebileceğimiz durumla karşılaşılacaktır? Zihin içeriğinin öznenin kendisinden ayrılması oldukça güç görünmektedir; zira idealizm bu ayrımı yapmamızı sağlayacak hiçbir ayrıştırıcı kriter önermemektedir. Hume’un ortaya koyduğu problem de buna işaret etmektedir. Hume’a göre ne zaman özneyi zihnimizin içinde yakalamaya çalışsak tek elde edebildiğimiz şey algı parçacıkları, yani zihin içerikleridir. Ayrıca bir özne ya da kendilik bulabilmemiz söz konusu değildir. Hume’un deneyim ve deneyimleyeni yok sayarak sadece algı demetlerini dikkate aldığı bakış açısı şu şekilde yorumlanabilir: “Bilinçli bir insanın zihinsel yaşamında, halihazırdaki algı parçalarından bağımsız herhangi bir kendilik ya da ben yoktur. Her bir insanoğlu, fenomenal anlamda bir algı demetinden öte bir şey değildir.” (Arıcı, 2015: 67). İdealizm zihnin içeriğinden bağımsız bir özne, kendilik ya da ben olabileceğini iddia edecek olsa da bu öznenin doğasına dair herhangi bir açıklama getiremeyeceğinden, içerik ve özneyi birbirinden ayırmanın yolunu gösteremeyecektir. Bu anlamda idealizm, bir sonraki eleştiride detaylandırılacak olan, materyalizmin fiziksel özne tasavvurunu öne sürme imkanına da sahip değildir.

İdealizme bilinç içeriklerinin doğası üzerinden getirilebilecek üçüncü bir eleştiri de ileri nörofiziksel yöntemlerle doğruluğundan neredeyse emin

olduğumuz şu önerme üzerinden temellendirilebilir: "Bilinçli deneyimi oluşturan zihin durumlarının ortaya çıkması için bazı nöral aktiviteler gereklidir." Bilinçli zihin içerikleri beynin bilgi işleme süreçlerinde nöral olaylarla birlikte ortaya çıkar. Beyin ve sinir sistemi bütün olarak yok sayıldığında ise bilincin ve bilinçli öznenin nasıl var oldukları, doğalarının ne olduğu, nasıl bir işleyişe sahip oldukları gibi sorular cevaplandırılmamış ve anlamsız kalacaktır. İdealizm bu noktada zihni ve özneyi fiziksel yollarla açıklama girişiminde bulunan materyalizm ile boy ölçüşecek argümanlara sahip değildir.

2.2. Materyalizm (Maddecilik)

Var olan her şeyin maddesel olduğu fikrine dayalı olarak temellendirilen materyalizm doğa bilimlerine sırtını yaslayarak zihin felsefesini literatürünün uzun yıllar hâkim görüşü olmuştur. Düalizmden türemiş bir bakış açısı olarak zihin ve bedenın karşıt konumlandırılışı, felsefe tarihine çözülmesi zor bir düğüm olan zihin-beden problemini bahşetmiştir. Bu düğümü zihinsel olanı ayrı bir töz olarak ele almayı reddederek çözmeye çalışan materyalizm, zihinsel olanın doğasına dair ortaya atılan argümanlarla kendi içerisinde farklı kollara ayrılmaktadır. Materyalizmin zihnin ne'liğine dair görüşleriyle paralel olarak bilincin mahiyetine yönelik görüşleri de ayrık bakış açılarından tezahür etmektedir. Materyalist teorilerin omurgasını oluşturan birbirinden farklı üç temel yaklaşım bulunmaktadır. Bu yaklaşımlardan ilki "bilincin gündelik dil ve düşünüş şekli tarafından üretilmiş olduğu" argümanına bağlı olarak bilincin gerçekliğini ve varlığını bütün olarak reddetmektedir. İkinci yaklaşım, bilincin varlığını kabul etmekte ancak bilinci beyinde gerçekleşen nörolojik olaylara indirgemektedir. Üçüncü yaklaşımda ise bilinç yine fiziksel bir varlık olarak kendisine yer bulmakta ve beynin özel ya da üst düzey bir etkinliği olarak indirgemeci olmayan bir tavır ile tanımlanmaktadır.

Elemeci Materyalizm

Elemeci materyalizm (eliminative materialism), bilincin halk psikolojisine ait gündelik dil ve düşünüş biçimlerinin sonucu ortaya çıkmış olan yanıltıcı bir kavram olarak dikkate alınmaması gerektiğini öne süren, halk psikolojisi kavramlarının zamanla kuramsal nörobilim kavramları ile eşleşeceğini savunan indirgemeci materyalizmden, halk psikolojisi kavramlarının yalnızca eksik değil aynı zamanda yanlış tasarımlar olduklarını söyleyerek farklılaşan ve bilincin varlığını bütüncül olarak reddeden radikal bir yaklaşımdır

(Churchland, 2012: 69). Elemeci materyalizme göre “zihin” ve “bilinç” gibi kavramlar “halk psikolojisi” teorisinin kavramlarıdır; halk psikolojisi de gözlemlenebilen davranış ile gözlemlenemeyen zihin arasındaki bağıntıdan bahseden, hepimizin günlük hayatta kullandığı tabirlerden oluşan ilkel bir psikoloji teorisidir (Sayan, 2012: 50).

Elemeci materyalizm, bilincin bilimin muhtevası içerisinde yeri olmayan bir kavram olduğunu iddia ederken, halk psikolojisine ait kavramların bilimden elenmesine yönelik tezini, bilim tarihinde eskiden doğru olduğu kabul edilen fakat daha sonra birer yanılsama oldukları saptanan kavramları ve fenomenleri sıralayarak temellendirmektedir. Elemeci materyalizm iddiasını gerekçelendirme yöntemi olarak bilim tarihinde benzer olduklarını düşündükleri olaylar ile örneklendirmeyi tercih etmektedir. Flojiston-yanma, kalorik-ısı, gök kubbe örnekleri elemeci materyalistlerin halk psikolojisine ait kavramların bilim tarihi içerisinde zamanla elemeye tâbi tutulduğunu temellendirmek için sıklıkla kullandıkları emsal fenomenlerdir.

Elemeci materyalizme göre, bilinç de flojiston, kalorik ve gök kubbe gibi bilimsel terminolojiden tasfiye edilmesi ve çöp kutusuna gönderilmesi gereken bir kavramdır. Zira, bilincin dayanakları bilimsel bir kuramdan ziyade halk psikolojisinin birer parçasıdır. İnsanlar gündelik yaşamlarının rutininde bu kavramla bir şekilde aşına olurlar ve onu kullanmayı öğrenirler. Bir elemeci materyaliste göre, bir insana zihin atfederek açıklamaya çalıştığımız davranışların ardında yer alan halk psikolojisine ait bilinç kavramının asla bilimsel bir dayanağı yoktur. Bu halk psikolojisi kavramının zihinle ilgili doğru tasavvuru verdiğine dair hiçbir delil bulunmamaktadır. Nasıl flojiston ve kalorik kimya için, gök kubbe astronomi için gereksiz kavramlar haline dönüşmüşse, bilinç de beynin doğasının açıklanmasında faydasız bir kavram haline dönüşecektir. Bu sebeple elemeci materyalistlere göre yapılması gereken şey, bilincin bilimden tamamen çıkarılması ve yerine nörobiyolojik ve nörofizyolojik kavramların konulmasıdır.

Bu elemeci materyalist yaklaşım bilincin bilimsel terminolojiden elenmesi gerektiğini, yalnızca bilinci halk psikolojisine ait bir kavram olarak değerlendirmesinden dolayı değil, bilincin kapalı, muğlak ve karmaşık bir kavram olduğundan dolayı hiç kimsenin bilincin tam olarak neye delalet ettiğini söyleyemeyeceğini iddia ederek de savunmaktadır (Revonsuo, 2016: 55). Bilincin ne'liği üzerine görüş birliğine varılamamış olması, bilincin

beyinde ya da herhangi bir başka yerde bulunduğu noktanın saptanamamış olması elemeci materyalizmin bilincin bilimden tasfiye edilmesinin mutlak suretle gerekli olduğu iddiasını delillendirirken kullandığı diğer öncüllerdir.

Bilinci, flojiston, kalorik ya da gök kubbe örneklerindeki hipotetik kavramlar gibi bir durumu açıklamak için faydalı ve üretilmiş bir kavram olarak değerlendirmek, bize kesintisiz olarak sunulan kendi varlığımızın idrakinde kullandığımız öznel ve niteliksel gerçekliği reddetmek anlamına gelecektir. Bilinç, elemeci materyalistlerin bilim tarihinden çıkarsadıkları bahsi geçen örneklerde olduğu gibi farazi bir kavram değil, aksine tözsel bir varlıktır.

Bilinç nesnel yöntemlerle gözlemlenebilen ya da ölçülebilen bir olgu değildir; insanın bilinçli olması beyindeki bir açma-kapama düğmesinin durumuna göre değişmekte de değildir. Bilinci sahip olduğumuz öznel ve niteliksel deneyimlerde bulabiliriz; bu buluşun yolu da yalnızca birinci şahıs bakış açısı olacaktır. Birinci şahıs bakış açısı doğa ve fizik bilimlerinde kabul edilen bir bilgi edinme yöntemi değildir. Bilincin geleneksel bilim anlayışla bağdaşmayan bu yapısı hakkında yeni açıklama modelleri sunmak yerine varlığını tümüyle reddetmek şüphesiz ki en kolay yöntemdir. Ancak elemeci materyalizm bilincin varlığını inkar ederken, yerine geçecek olan insanın öznel ve niteliksel tüm deneyimlerine karşılık gelecek nörofizyolojik kavramları tüm açıklığıyla ortaya koymadıkça, bilimsel terminolojiye herhangi bir katkı sağlamayacaktır.

Fenomenal bilincin varlığını inkar etmek, aynı zamanda deneyimi inkar etmek olacaktır. Deneyimden bahsedilmeyen bir yerde, deneyimleyen öznenin bahsedilmesi de söz konusu olamaz. Elemeci materyalizmin bilincin bir halk psikolojisi terimi olduğu için bilimden tasfiye edilmesi gerektiği yönündeki görüşü, aynı zamanda bilinçli öznenin de bilimden tasfiye edilmesini gerektirmektedir. Bilinçli öznenin varlığını inkar eden bir bilinç yaklaşımı da hem mantıksal hem de deneyimsel çelişkilere yol açmaktadır. Yalnızca fiziksel bedene sahip bir öznenin bahsedilecekse, elemeci materyalizm o bedeninin öznel ve niteliksel bilinçli içeriklere nasıl ve ne yolla sahip olduğuna dair bütüncül açıklamayı nörobilimsel kavramlar ile yapmalıdır; aksi takdirde, ortaya konulmuş olan insan tasavvuru basit bir makineden farksız olacaktır.

İndirgemeci Materyalizm

İndirgemeci materyalizm (reductive materialism), elemeci maddecilikte olduğu gibi bilinçli zihinsel durumların inkarı üzerinden kurgulanan bir teori değildir. İndirgemeci materyalistler, bilincin ve bilinçli zihinsel durumların varlığını yok saymamakta ancak zihinsel ve fiziksel olanın ayrı iki şey olarak düşünülmesi hususuna karşı çıkmaktadırlar. İndirgemeci materyalizm, bilinç ve beynin farklı iki şey olmadığını temellendirme amacıyla bilincin, beyindeki diğer fiziksel süreçlerden farklı olmayan fiziksel bir şey ya da süreç olduğu yaklaşımını benimsemektedir. Bilincin varlığı değil mahiyeti konusunda bir yanlısıma içerisinde bulunduğunu ileri süren bu yaklaşımda, bilinçli zihinsel durumların kendilerine indirgendikleri fiziksel şey veya süreçlere göre farklı bakış açıları ortaya çıkmaktadır. Davranışçılık, zihin-beden özdeşliği teorisi ve işlevselcilik indirgemeci materyalizmin farklı versiyonları olarak öne çıkan yaklaşımlardır.

Davranışçılık: Davranışçılık (behaviorism), yirminci yüzyılın başlarında içe-bakışçı² psikolojinin, öznel karakterinden dolayı bilimsel olmadığı gerekçesiyle eleştirildiği bir dönemde içe-bakış yöntemine tepki olarak ortaya çıkan psikolojinin doğası ve metodolojisi üzerine bir düşünce akımıdır (Kim, 2011: 61). Davranışçılığın temelleri pozitivism ve deneycilik üzerine inşa edilirken, bu iki akıma da temel teşkil eden “bilimin doğrudan ve gözlemlenebilir şeyleri konu alması gerektiği” fikri, davranışçılığın da vazgeçilmez kuralını oluşturmaktadır. Davranışçı yaklaşıma göre, bilinç ve öznel deneyim herkesçe gözlemlenen nesnel olgular olmamaları hasebiyle herhangi bir bilimin konusu olamazlar. Davranışçılık, bilinci ve zihni kategorik olarak bilimsel psikolojinin dışına iterek, psikolojiyi zihnin ve bilincin bilimi olarak değil davranışın bilimi olarak tanımlamaktadır (Revonsuo, 2016: 113).

Davranışçılık teorisi zihin durumlarının gözlemlenebilen davranışlarla ya da davranışsal dışavurumlarla eşdeğer olduğunu savunurken, bir zihin durumu içerisinde bulunmanın ve bilinçli zihin durumlarının varlığının, içinde bulunulan durumun davranışsal dışavurum ile kabul edilebileceği iddiasını yürütmektedir (Rakova, 2007: 16). Davranış ise insan ve hayvan gibi canlı organizmaların eylemlerinde ve hatta mekanik sistemlerin hareketlerinde herkes tarafından gözlemlenebilecek bir şeydir.. Davranışın, zihinsellik ile bir

² Psikolojinin, bilinci ve anlık deneyimi araştırmak için basitçe deneyimlere sahip olmak, onlara özenli bir şekilde dikkatini vermek ve sonrasında onları sözel olarak betimlemekten oluşan içe-bakış yöntemini kullandığı yaklaşım (Revonsuo, 2016: 101).

ilişkisi olduğu yadsınamazdır. Davranışlar, düşünce, his, niyet ve amaçlarla koparılamaz bir bağa sahiptirler. Davranışlar, inanç, arzu, his, duygu, ilham ya da hedeflerin açık ifadeleridir (Kim, 2011: 61). Ancak, bilinçli durumların davranışa indirgenmesiyle ortaya çıkan tabloda zihin ve davranış arasındaki bu ilişkinin nasıl gerçekleştiği ile bu ilişkinin doğasının ne olduğu gibi elzem sorular davranışçılar tarafından cevapsız bırakılmaktadır. Davranış, zihinselliğin bir işareti ya da ölçütü olarak indirgemeci bir tavırla ele alınacaksa, bu işaretin nasıl gerçekleştiği de açığa kavuşturulmalıdır.

Davranışçılığın ana fikri zihin durumları olarak ifade edilen kavramların içsel ve görünmeyen durumlara değil yalnızca davranışlara tekabül ettiği yaklaşımı üzerine inşa edilmiştir. Davranışçılara göre şu iki önerme hiçbir anlam kaybı olmadan birbirinin yerine kullanılabilir ifadeler içermektedir: "Ali acı çekiyor." ve "Ali'nin kan basıncı yükseldi, kızardı, kıvrıyor, bağırıyor ve ağlıyor." Bu yaklaşım, acının kan basıncı yükselmesi, kızarma, kıvranma, bağırma ve ağlama davranışlarıyla bir ve aynı şey olduğunu kabul etmektedir. Davranışçılığın bu durumda elemeci materyalizmden farkı zihin durumlarını inkâr etmemesinden kaynaklanmaktadır. Davranışçılık zihin durumlarının varlığını, onları fiziksel bir fenomen olarak görerek kabul etmektedir zira zihin durumları yalnızca empirik olarak gözlemlenebilen davranışlarla görünür kılınmaktadır (Madden: 2013: 97).

Davranışçılığın öne sürdüğü tezler genel bir bakış açısı ile değerlendirildiğinde, davranışta bulunan insan ya da hayvanın beyni ya da zihninin davranışçılığın konu edindiği fenomenler arasında olmadığı açıkça görülmektedir. İnsan ya da hayvanın iç dünyası, öznel deneyimleri ve hatta beyin yapısı davranışçılar tarafından göz ardı edilen unsurlardır. Davranışçılık sadece nesnel fiziksel uyarıcı ile ardından meydana gelen davranışa odaklı bir yaklaşım ortaya koyar. Bu yaklaşımın temel sonucu, bizim zihin durumlarımızın bizim davranışlarımız olduğudur. Bu iddia doğru kabul edilirse, diğer insanların bizim zihin durumlarımızı en az bizim kadar ve hatta daha yakinen bilebileceği kaçınılmaz bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer insanlar bizim yüz ifadelerimizi, ses tonumuzdaki değişiklikleri, jest ve mimiklerimizi ve diğer tüm dışavurumlarımızı bizden daha iyi gözlemleyebilirler. Dolayısıyla, başkaları öznenin içinde bulunduğu zihinsel ve psikolojik durumu bizzat öznenin kendisinden daha iyi bilebilir. Çünkü davranışçılık, bizim kendi zihin durumlarımıza özel bir erişimimiz olmadığını, birinci-şahıs bakış açısı gibi bir yaklaşımdan bahsedilemeyeceğini,

tüm zihin durumlarının tıpkı diğer tüm fiziksel durumlar gibi üçüncü-şahıs bakış açısıyla var olduğunu ima etmektedir (Madden: 2013: 102).

Tüm zihin durumlarını gözlemlenebilen davranışa indirgeyen davranışçılar, bilince ontolojik bir değer atfetmeden "bilinçli" olarak addedilen zihin durumlarını da davranışla özdeşleştirmektedirler. Bilincin kendisine öznel bir erişim imkanı bırakmayan bu yaklaşımda, bilinçli zihin durumları nesnel olarak erişilebilen davranışlar vasıtasıyla tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, davranışçılık öznel bilinçli durumları ve öznel deneyimi inkar eden, deneyimin varlığını sadece üçüncü-şahıs bakış açısından kabul eden bir konumdadır. "Her deneyimin bir deneyimleyeni (fenomenal öznesi) vardır." önermesini davranışçılığın öne sürdüğü tezler etrafında değerlendirdiğimizde, bu iddiamız şu önermeye evrilmektedir: "Her davranışın bir davranışta bulunanı vardır." Bu önermede deneyim, davranış ile fiziksel olarak ifade edilirken, deneyimleyen de yine fiziksel bir davranış sahibine tekabül etmektedir. Dolayısıyla, açıkça görülmektedir ki, davranışçılığı bilincin öznel ve niteliksel boyutunu göz önüne alarak ve bu öznel, niteliksel deneyimlerin sahibi olan öznenin varlığının farkında olarak okumak mümkün değildir. Zira, davranışçılığın üzerine kurulmuş olduğu temel, öznel ve niteliğe müsaade etmemektedir.

Özdeşlik Teorisi: "Zihinsel olanın fiziksel olandan ontolojik ve epistemolojik anlamda farklı bir varoluşa sahip olmadığı" fikri üzerine inşa edilmiş olan özdeşlik teorisinin (identity theory) temel tezi, zihin ve beyin durumlarının tek bir varlığa tekabül etmesidir. Burada özdeşlikle kastedilen, "zihinsel terimlerin, anlam yönünden fizikalist terimlerle eş anlamlı olmaları bağlamında 'özdeş' olmaları değil; bilakis zihinsel terimlerle ifade edilen fiili olayların fizikalist terimlerle ifade edilenlerle bir ve aynı olması anlamında özdeş olmalarıdır" (Shaffer, 2005: 73). Zihni beyne bütünüyle indirgeyen bu yaklaşımı sistematize eden ilk filozoflardan olan J.J. Smart özdeşlik tezini şöyle ifade etmektedir: "'Duygulanım bir beyin sürecidir' ya da 'ışık bir elektrik deşarjıdır' dediğimde burada kullandığım '-dır' mutlak özdeşlik manasındadır. Burada duygulanımın zamansal ve mekansal bağlamda beyin süreçleriyle birlikte devam eden bir şey olduğunu kastetmiyorum. Duygulanım ve beyin sürecinin özdeşliğini kesin ve net olarak garantiliyorum." (Smart, 2004: 119). Zihinsel ve fiziksel olanın özdeşliği iddiasının semantik değil ontolojik bir iddia olması, bu teoriyi mutlak olarak monist ve materyalist kategoriye dâhil etmektedir.

Özdeşlik teorisi taraftarları, elemeci materyalistlerin aksine zihin durumlarının varlığını yok saymamaktadır. Özdeşlik kuramına göre, bilinçli zihin durumları varlığı tartışma konusu olmamakla birlikte; bilinçli zihin durumlarının beyinden ve nörolojik süreçlerden farklı bir varlığa işaret ettiklerini varsaymak kategorik anlamda büyük bir hataya yol açmaktadır. Ontolojik olarak zihin ve beyin bir ve aynı şeydir. Bu bağlamda, bilinç de beyindeki fiziksel süreçlerden hiçbir farkı olmayan fiziksel bir sürece işaret etmektedir. Özdeşlik teorisi bilinçli zihin durumlarını yok saymamakta, aksine bunları beyindeki fiziksel süreçlere indirgemektedir; böylece sorgulamalarını bilincin varlığı sorunu yerine bilincin mahiyeti sorunu üzerinden gerçekleştirmektedir.

Özdeşlik teorisinin, zihinsel olanın fiziksel olana tüm yönleriyle indirgenebileceği iddiası da elemeci materyalizmin iddialarında olduğu gibi bilim tarihine atıflarda bulunmaktadır. Isı, ışık ve su gündelik dilden bilimsel dile geçen terimler üzerine indirgemeci materyalistlerin sıkça kullandığı örneklerdir. Işık "belirli dalga boylarındaki elektromanyetik radyasyon", ısı "moleküllerin ortalama kinetik enerjisi" ve su da "H₂O" ile yer değiştirerek bir fizik kuramı tarafından kapsamlı bir şekilde açıklanan fiziksel varlıklar haline dönüşmüşlerdir (Revonsuo, 2016: 61). Bilim tarihinin, fenomenleri fiziksel terimlere indirgeyerek açıkladığı örneklerin sayıca fazlalığı ve önemi elemeci materyalistleri zihin ve bilincin de bir gün tamamen nörofizyolojik terimlerle açıklanabilen fenomenlere evrilecekleri iddiası yönünde cesaretlendirmiştir. Özdeşlik teorisi, tüm bilinçli zihin durumlarının nörobilimin sağladığı kuramsal çerçeve içerisinde açıklaması yapılabilecek fenomenler olduğunu umut ederken, bilinçli zihin durumlarının her birinin beyinsel ve nörolojik durumlarla özdeş olduğunu kabul etmektedir.

Özdeşlik kuramı "zihin durumları yalnızca beyin durumlarıdır" iddiasında olan anlaşılması basit bir açıklama modeli sunduğundan dolayı materyalist teoriler arasında ses getiren teorilerin başında gelmiştir. Diğer zihin teorilerine kıyasla çok daha az varsayıma dayanması, dayandığı aksiyomların test edilebilir olması ve düalizmin temellerinin dayandığı zihin-beden karşıtlığını indirgemeci bir tavırla bertaraf etmiş olması gibi özellikler özdeşlik kuramını tercih edilmesi kolay bir yaklaşım haline getirmiştir (Maslin, 2007: 73). Özdeşlik kuramı, aynı zamanda zihin-beden problemi olarak adlandırılan ve fiziksel olmayan bir şeyin fiziksel olan bir şeyle nasıl etkileşimde bulunabildiği sorunsalına da fiziksel nedensellik yasası ile doyurucu bir cevap

veriyor görünümünde olduğundan zihin felsefesi tarihinde avantajlı bir konum elde etmiştir. Beyin ile zihin arasında göze çarpan açık bir korelasyonun varlığının inkarının güç oluşu da özdeşlik kuramını güçlü kılan etmenler arasında yer almıştır. Zira beyindeki belli bölgelerin hasarlarının zihinde belli hasarlara yol açtığı tıbben kanıtlanmış bir bağlantının varlığını gözler önüne sermektedir. Ancak sahip olduğu bu avantajlı konuma rağmen özdeşlik yasaasının başa çıkılması güç zorlukları olduğu da yadsınamazdır.

Bu kuramın içerisinde barındırdığı önemli sorunsallardan birisi, “Leibniz kuralı” olarak bilinen ve “farklı iki şeyin ancak ve ancak tamamen aynı özellikleri taşıdıkları zaman özdeş olabilecekleri” görüşü ile çelişki içinde bulunmasıdır (Crumley, 2000: 10). Bu kurala göre, zihin ve beyin özdeş olabilmesi için bütün özelliklerinin aynı olması gereklidir. Buradan hareketle, bu kural bizim duyumsamamız ile nörolojik durumumuzun aynı olmasını gerektirir ki bunun da mümkün olduğunu savunmak yerinde olmayacaktır. Özdeşlik kuramının bu eleştiriye vereceği cevap, Clark Kent ve Superman ile su ve H₂O gibi örneklerde olduğu üzere elimizde olanın aslında iki farklı şey değil, tek bir şey olduğudur. Günlük dil ve halk psikolojisinde kullanılan terimler bunların farklı şeyler olduğu hususunda insanları yönlendirmektedir. Ancak zihinsel ve fiziksel olarak iki farklı töz olduğu iddiasından vazgeçilse ve zihinsel olan her durumun fiziksel olarak tanımlanabileceği kabul edilse dahi fiziksel olarak açıklanabilen zihin durumlarının, zihinsel özellikleri de olduğu gerçeğini yok saymak güç görünmektedir. Beyin durumlarını aynı zamanda zihin durumları yapan özellik, beyin durumlarını tanımlayan fiziksel özelliklerden kavramsal olarak farklı bir özellik olmalıdır. Bunun yanı sıra, su=H₂O özdeşliği suyun yalnızca H₂O olduğu anlamına gelir; H₂O olmadan su olmaz ve su için H₂O'dan fazlasına ihtiyaç yoktur. Etrafta suyu içecek, hissedecek ya da görececek kimse olmasa bile o sudur, suyun varlığı için öznel deneyime ihtiyaç yoktur (Nagel, 2015: 49). Su, algılanabilir olan nitelikleriyle tanımlanıyor olsa bile bizim algısal deneyimlerimiz suyun bir parçası değildir. Aynı şekilde zihin durumları, beyin durumları ise fiziksel özelliklerini bildiğimizde biberin tadını, acı hissini ya da özdeş olduğu her ne ise onu da bilmemiz gerekir. Ancak durum böyle değildir. Deneyimi olmadan bir zihin durumundan bahsetmek mümkün değildir. Dolayısıyla, beyin durumları ve zihin durumlarının özdeşliği, su ve H₂O özdeşliği gibi teorik bir özdeşlikle benzer olarak açıklanamaz.

Zihinsel ve fiziksel olanın karşıtlığı bir yana bırakıldığında özdeşlik teorisinin en çok eleştirilen karakteristiği, bilincin öznel ve niteliksel yapısını göz ardı etmesidir. Özdeşlik kuramına getirilen en önemli karşı çıkışlardan birisi "bir deneyim hakkında sadece o deneyimin yaşanması durumunda elde edilebilecek bilgiler mevcuttur" iddiasına dayalı olarak kurulan *bilgi argümanı*dır (Gulick, 2008: 664). Bilgi argümanını zihin felsefesinin gündemine taşıyan "What Mary Didn't Know?" (Jackson, 1986: 291-295) isimli makalenin iskeletini siyah-beyaz bir odada kapalı olarak yaşayan, hiçbir şekilde diğer renkleri deneyimlememiş ancak renklerin tüm fiziksel bilgisine eksiksiz olarak hâkim olan bir renk bilimcisi olan Mary üzerine kurgulanan bir düşünce deneyi oluşturmaktadır. Düşünce deneyinin odaklandığı soru şu şekilde formüle edilebilir: "Kırmızı rengini görsel anlamda hiçbir zaman deneyimlememiş ancak kırmızının tüm fiziksel bilgisine sahip olan, başka bir deyişle kırmızı rengi meydana getiren tüm fiziksel nedenleri bilen Mary kapalı olarak yaşadığı odadan çıkarak kırmızı rengini deneyimlediğinde yeni bir şey öğrenmiş olur mu ya da yeni bir bilgi elde etmiş olur mu?". Bir özdeşlik kuramcısının bu soruya cevabı elbette ki "hayır" olacaktır zira tüm zihin durumları fiziksel durumlarla bir ve aynı şeydir. Bu durumda, kırmızının fiziksel bilgisi zihindeki kırmızı imgesi ile eşdeğer kabul edilecektir. Özdeşlik kuramcısına göre Mary, odadan çıkıp kırmızıyı görsel olarak deneyimlediğinde yalnızca sahip olduğu fiziksel bilgileri yeni bir yoldan keşfetmiş olur; yeni bir bilgiye ulaşmış olması söz konusu değildir. Ancak Mary'nin odadan çıkıp ilk kez görsel anlamda kırmızıyı deneyimlediğinde şaşırmayacağını ve gördüğü şeyin onun için "yeni" bir deneyim olmayacağını söylemek hem mantıksal hem de sezgisel perspektiften tutarlı görünmemektedir. Özdeşlik kuramının ihmal ettiği husus Mary'nin kırmızı ile ilk defa karşılaştığında elde etmiş olduğu öznel deneyim ve bu öznel deneyimin oluşturduğu öznel fenomenal zihin durumudur. Mary'nin kırmızı deneyiminin öznel ve niteliksel boyutunu tamamen göz ardı eden özdeşlik kuramı, deneyimi fizikselleştirerek deneyimleyeni de zorunlu olarak fizikselleştirmektedir. Fenomenal özne adını verdiğimiz deneyimleyenin doğasına dair hiçbir açıklama modeli sunmayan özdeşlik kuramının *bilgi argümanı* karşısında cevapsız kaldığı aşikardır.

Bilinçli zihinsel durumları nörofizyolojik durumlarla bir ve aynı şey olarak ele alan özdeşlik kuramının dışarıda bıraktığı en önemli unsur, bu bilinçli zihinsel durumlara sahip olmanın ne demek olduğu, nasıl bir şey olduğu, bu durumların yarattığı öznel his ve bilinçli bir zihne sahip bir öznenin zihin

yaşantısının ne olduğudur. Bilinçli zihin durumlarının öznel ve niteliksel yanlarını hesaba katmayan ve öznel zihinsel gerçekliği inkar etmese de ihmal eden özdeşlik kuramının karşısındaki en güçlü eleştirilerden birisi de şüphesiz Thomas Nagel'in "Yarasa Olmak Nasıl Bir Şeydir?" (Nagel, 1974: 435-450) makalesidir. Nagel'in bu makaledeki amacı zihni ve beyni bir ve aynı şey olarak kabul eden indirgemeci materyalistleri deneyimin öznel karakterini göz ardı ettikleri için eleştirmektir. Nagel'a göre özdeşlik teorisi zihni beyne indirgerken, indirgediği şeyin öznel yapısını incelemeyi unutmaktadır. Nagel'in ifadeleriyle "her öznel fenomen tek bir bakış açısıyla bağlantılıdır ve objektif, fiziksel teorilerin bu bakış açısını ihmal etmesi kabul edilemezdir." (Nagel, 1974: 437). Bu tek bakış açısının ne anlama geldiğini açıklamak için "yarasa olmak nasıl bir şeydir?" sorusunun cevabını aramaya girişen Nagel, yarasanın memeli, görmediği için sonar kullanan bir hayvan olduğunu herkesin bildiğini kabul eder. Nagel'a göre yarasa olmanın nasıl bir şey olduğu üzerine düşünülürse, dışsal seslere göre hareket eden, uçabilen, çok az görme yetisi olan, böcek yiyen bir hayvan olduğunu düşünürüz; fakat aslında onun kastettiği şey, yarasa olmanın bizzat yarasa açısından nasıl bir şey olduğu üzerine düşünebilmemizdir (Nagel, 1974: 439). Fakat bu bizim için imkansızdır; çünkü biz kendi zihnimizin kaynakları içinde sınırlıyız ve bu kaynaklar bu durumu kavrayabilmemiz için yetersizdir. Nagel'a göre "eğer bu evrende başka bir yerde bilinçli bir hayat varsa, bunun bir kısmı bizim için kullanılabilir olan deneyimsel terimlerle bile tanımlanamaz." (Nagel, 1974: 440). Bir kişi, diğer bir kişinin deneyimleri hakkında objektif bir yaklaşıma sahip olabilir ancak yine de üçüncül bakış açısıyla yaklaştığı için deneyimlerin öznelliğinden kurtulamaz. Nagel şöyle iddia eder: "Eğer deneyimin öznel karakteri tek bir bakış açısı tarafından kavranabiliyorsa, daha fazla bir nesnellığe geçiş bizi fenomenin gerçek doğasına ulaştırmaz." (Nagel, 1974: 445). Bu da zaten *başka zihinler probleminin*³ çıkış noktasıdır; başka zihinler hakkında kesin bir bilgiye ulaşmamız deneyimlerin öznel yapısı itibarıyla mümkün gözükmemektedir. Nagel'a göre problem, deneyimleri oluşturan

³ "Bir başkasının bir zihne sahip olduğunu ya da bilinçli olduğunu nereden biliyoruz?" sorusu başka zihinler probleminin temel sorunsalıdır. Bu problem zihinsel durumların ikinci veya üçüncü kişilere atfedilmesini konu alır ve şu soru üzerinden yola çıkar: Biz nasıl olur da üçüncü bir kişiye ait içsel bir durum olan- zihinsel ya da psikolojik durumları bilebiliriz? Churchland bu problemi şöyle özetlemektedir: "Özgül psikolojik durumların- düşüncelerin, algıların, arzuların veya acıların- başkalarına her göndermenin açık bedensel davranışları temel alması gerekir.(...) Ancak bu türden 'içsel durumlar' ve bunların 'dışsal ölçütleri' arasında bulunan genel bağlantıların bir değerlendirmesi, kişinin bu bağlantıları başkalarında gözlemlemesinden türetilemez, çünkü varsayımsal bağlantıların "dışsal" öğeleri herkesin incelemesine açıktır. Bu türden bağlantıların bilgisi dolayısıyla yalnızca kişinin kendi durumundan türetilir çünkü denir ki, içsel öğeler incelemeye açıktır" (Churchland, 2013: 124).

duyumların nesnel bir yapıya sahip olup olamayacakları üzerinde durulmamasıdır ve materyalizmin de üzerinde düşünmesi gereken şey deneyimlerimizin bize nasıl gözüktüğü değil de gerçekte nasıl olduğu olmalıdır (Nagel, 1974: 448). Nagel'in dikkat çekmeye çalıştığı husus, nesnel-öznel ayrımı tam olarak yapılmadan ne zihin-beden probleminin ne de başka zihinler probleminin üstesinden gelinemeyeceğidir.

Özdeşlik teorisi, deneyimi fiziksel süreçlere indirgeyerek, deneyimin öznel yapısını tamamen göz ardı etmektedir. Deneyimin öznelliğini göz ardı eden bir teorinin de deneyimleyen doğasını gündemine alması beklenemez. Her deneyimin bir deneyimleyeni vardır; özdeşlik teorisinde fiziksel bir süreç olarak tanımlanan deneyimin öznesi de fiziksel bir özne olacaktır. Deneyimleyen tözsel bir varlıktır; dolayısıyla özdeşlik teorisinin fiziksel öznesi de tözsel bir varlıktır. Eğer fiziksel öznenin doğası kavranırsa, deneyimin de doğası kavranacaktır. Ancak, burada bahsedilen deneyim, bilinçli deneyimlerin kendisine sahip olduğunu aksiyom olarak kabul ettiğimiz "öznel ve niteliksel doğaya" asla sahip olmayacaktır. Fiziksel düzeyde, yalnızca beyin süreçleriyle açıklanan bir özne tasavvuru insanı basit bir bilgisayardan ayıracak hiçbir ölçüt öne sürmemektedir. Beyni özneye eviren şeyin ne olduğunu tamamen kuramın dışında tutarak da kapatılması zor bir gedik bırakmaktadır.

İşlevselcilik: İşlevselcilik (functionalism), zihin durumlarının, başka zihin durumlarıyla, duyuşal girdilerle ve davranışsal çıktılarla olan işlevsel ya da nedensel ilişkilerinin bütününden meydana geldiğini savunan bir zihin yaklaşımıdır (Rakova, 2007: 69). İşlevselcilere göre, zihin durumlarının temel fonksiyonu, onların oynadıkları nedensel rollerdir. İşlevselci yaklaşımın dayandığı ana tez şöyle ifade edilebilir: "Her zihinsel durumun özsel veya tanımlayıcı özelliği, onun (1) beden üzerindeki çevresel etkilerle, (2) diğer zihinsel durum tipleriyle ve (3) bedensel davranışlarla bir dizi nedensel ilişkiye girmesidir." (Churchland, 2012: 57). Bu yaklaşıma göre, eğer özel bir zihin durumunun temel özelliği bilinmek isteniyorsa, bu zihin durumunun çevresel girdilerle, diğer zihin durumlarıyla ve davranışla ilişkisi dikkate alınmalıdır.

İşlevselcilikte bilinç ne fiziksel ne de fiziksel olmayan bir tözle tanımlanmaktadır. İşlevselciliğe göre bir zihin durumunun bilinçli olup olmadığı da, sistem içerisinde oynadığı işlevsel role bağlıdır. Zihnin

mahiyetini oluşturan şey, girdi ve çıktılar arasındaki nedensel ilişkidir. Bu yaklaşımda zihinsel durum, bilgi işleme sisteminin bir fonksiyonudur ve bu fonksiyon sisteme gelen girdiler ve sistemin ürettiği çıktılar arasındaki ilişkilerle tanımlanmaktadır (Revonsuo, 2016: 84). Zihin duyusal bilgiyi girdi olarak almakta ve bu duyusal bilgi pek çok farklı aşama ve düzeyde işlemektedir; sonrasında ise çıktı olarak davranış üretilmektedir. Bu girdi-çıkıtı düzeyinde bilgi işleme süreci olarak tanımlanan zihin tasvirinin önemli bir sonucu beyin ile hiçbir ilişkilendirme kurmadan bile işlevselci bir zihin tanımlamasının yapılabileceğidir (Revonsuo, 2016: 85). Özdeşlik teorisinin beyin-zihin ayniliğine dayalı şovenizmine karşı, işlevselcilik biyolojik olmayan zihin tasavvurlarına da imkan tanımaktadır. Zira işlevsilciliğin zihin projeksiyonu bir bilgisayarın çalışma şekline farklı değildir. Bir bilgisayar programı da benzer şekilde girilen kodu işleyerek bir çıktı üretmektedir. Yapay zihnin inşasına ilkece büyük bir zemin hazırlayan bu yaklaşım bilişsel bilim, zihin felsefesi ve yapay zeka çalışmalarından büyük destek görmüştür.

Zihin durumlarını, bilgisayar programlarına neredeyse özdeş bir konuma taşıyan işlevselciliğin karşısına çıkan en büyük problem şüphesiz ki bilinçtir. Zira zihin durumlarını bilinçli ya da bilinçsiz kılanın ne olduğuna dair hiçbir açıklama yapılmadığı gibi, bilincin öznel ve niteliksel özellikleri de teorinin ele aldığı unsurlar arasına dâhil edilmemektedir. Bilinçli zihin durumları bu teoride yalnızca işlevsel durumlar olarak ele alınmaktadır. Sabah içilen ilk kahvenin tadı, fırında pişen kurabiye kokusu, yalnızlık duygusunun iliklerde hissedildiği bir anda gelen telefondaki eski dostunuzun sesi bu yaklaşımda işlevsel durum olmanın ötesinde başka hiçbir şeye tekabül etmemektedir. Bu durumların insanda meydana getirdiği öznel his ve yaşattığı öznel deneyimi girdi-çıkıtı ilişkisi ile çalışan bilgi-işlem mekanizmasından üretmek sezgisel olarak mümkün görünmemekle birlikte, girdi-çıkıtı ilişkisinden başka bir şeye dayanmaları gerektikleri de aşıkardır.

İşlevselciliğin zihin felsefecilerinden en çok eleştiri aldığı hususlar, bu yaklaşımın bilinçli zihin durumlarını göz ardı etmesi ile doğrudan ilintilidir. İşlevselciliği gösterilen sorunu cevaplandırmada çaresiz bırakan önemli antitezlerden birisi *kayıp deneyimsel nitelikler* (absent qualia) argümanıdır. Bu argümanın temel iddiası işlevsel olarak duyusal varlıkların bir kopyasının üretilmesinin mümkün olduğu ancak bu kopyaların asla deneyimsel niteliklere sahip olamayacaklarıdır. Ned Block bu argümanı "Çin Milleti" olarak adlandırılan bir düşünce deneyi üzerine inşa etmiştir. Bu düşünce

deneyi her Çinli'nin bir nöronu temsil ettiği ve bu nöronların birbirine radyo sinyalleriyle bağlandığı, başka bir deyişle fonksiyonalizmin tasvir ettiği zihin işleyişinin yapay bir ortamda oluşturulduğu hayali bir durumu tasvir etmektedir (Block, 1978: 270). Block'un bu düşünce deneyiyle hedeflediği şey, bahsedilen durumun oluşturulması ile ortaya çıkacak olan Çin Milleti'nin bütünsel olarak oluşturduğu zihinsel yapının öznel deneyim ve niteliksel hislere sahip olamayacağını göstermektir. Bu deneyin iddiasına göre, Çin Milleti olarak tasvir edilen bu sistem işlevsel olarak insan zihni ile eşdeğer olabilecekse de hiçbir zaman bütün bir Çin Zihni olamayacaktır (Maslin, 2007: 140). Bu iddia da deneyimsel niteliğin doğasının işlevsel bir biçimde nedensel ilişkiler ile açıklanamayacağını ima etmektedir. İnsan zihninin bilgi-işleme sistemi bütün olarak başka bir yapıya kopyalansa, bu yapı girdilere doğru çıktılar verse, konuşsa, gülse, yemek yese, şarkı söylese, müzik dinlese, ağlasa bile, yaşadığı deneyimin öznel niteliğine sahip olduğunu iddia etmek oldukça güçtür.

Deneyimsel nitelikler bilinçli zihin durumlarının sahip olduğu öznel ve niteliksel özelliklerdir. Bu öznel ve niteliksel deneyimler için işlevselciliğin sunduğu bir açıklama yoktur. Dolayısıyla bu deneyimlere sahip olan deneyimleyen, başka bir deyişle fenomenal özne de bu yaklaşımın çözme eğiliminde olduğu problemlerin arasında yer almamaktadır. Özneyi ve doğasını göz ardı ederek, sadece işlevsel durumlar ile girdi-çıkıtı ilişkilerine odaklanan işlevselcilik teorisi bu anlamda savunulacak bir bilinç yaklaşımı ortaya koyamamaktadır. İşlevselciliğin mantıksal sonucu Chalmers'ın ifade ettiği gibi bizim gibi bilgi-işlem mekanizmasına sahip, bizim gibi davranan hatta zekice tepkiler veren ancak *bilinçsiz zombiler ya da fenomenal zombiler* olacaktır (Chalmers, 1996: 95).

İndirgemeci Olmayan Materyalizm

Zihni ve zihinsel olanı fiziğe ve fiziksele olana indirgemeyen ve varlıklarını da inkar etmeyen, fakat aynı zamanda zihinsel olana bağımsız bir varoluş yükleyerek düalist bir perspektiften bakmayan yaklaşımlar, indirgemeci olmayan materyalizm olarak sınıflandırılmaktadır. Zihinsel olanın ve bilincin, fizikselden zuhur eden, beliren bir yapı olduğunu iddia eden "beliriverimcilik" (emergentism) ve bilincin doğal dünyanın bir parçası olan biyolojik bir yapı olduğunu savunurken zihinsel niteliklerin fiziksel olanın üst

düzey nitelikleri olduğunu iddia eden “biyolojik doğalcılık” (biological naturalism) indirgemeci olmayan materyalizmin tipik örneklerindedir.

Biyolojik doğalcılığın günümüzde önemli temsilcilerinin başında John Searle gelmektedir. Searle zihin teorisini ve daha özelden bilinç teorisini düalizm ve materyalizmden kaçınarak “biyolojik doğalcılık” olarak adlandırmaktadır: “Doğalcılık’tır çünkü bu görüşe göre, zihin doğanın bir parçasıdır; ‘biyolojik’ tir çünkü zihinsel görüngünün varlığını açıklama tarzı biyolojiktir.” (Searle, 2006: 65). Biyolojik doğalcılık ifadesi, bu yaklaşım bilincin biyolojik düzeydeki varlığına vurgu yaptığı için biyolojik kelimesini ve bilinci diğer biyolojik fenomenler gibi doğal dünyanın bir parçası olarak gördüğü için doğalcılık kelimesini içermektedir (Searle, 2007: 329). Biyolojik doğalcılığın kastettiği şey, bilincin doğallaştırılması değildir. Searle’e göre filozoflar zihnin doğallaştırılmasından bahsederken onun öznel yanını inkar ederler. Biyolojik doğalcılıkta, bilincin doğallaştırılmaya ihtiyacı yoktur; zira zaten öznel ve niteliksel yönleriyle doğal bir fenomendir. Biyolojik doğalcılığı Searle bilinç problemi ile bağlantılı dört temel tez üzerine inşa etmektedir:

- 1- Zihin durumları, gerçek fenomenler oldukları için onların eleyici bir indirgemesini yapmamız mümkün değildir.
- 2- Zihin durumları temel olarak beyindeki daha alt seviyedeki nöro-biyolojik süreçlerden kaynaklandığı için, nörobiyolojik süreçlere “nedensel” olarak indirgenebilir; zira kendilerinin nörobiyolojiden bağımsız hayatları yoktur.
- 3- Zihin durumları beyin sisteminin bir özelliği olarak ortaya çıkarlar ve nöronlardan daha yüksek seviyeye sahiptirler. Nöronlar tek başına bilinçli değilken, beyin sisteminin nöronlardan oluşan parçaları bilinçlidir.
- 4- Bilinç durumları, susadığımızda su içmemiz gibi, nedensel olarak işlerler (Searle, 2004: 113).

İndirgemeci olmayan materyalizm ve özelinde ele aldığımız biyolojik doğalcılık öznel ve niteliksel bilinçli durumların varlığını kabul etmekte ve bilincin bu öznel ve niteliksel özelliklerinin beyindeki nöro-biyolojik süreçlerden kaynaklandığını iddia etmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşımda öznel deneyimlerin kaynağı fenomenal bir özne olarak değil bu deneyimlerin

ontolojik olmasa da nedensel olarak indirgenebileceği nörolojik süreçler olarak gösterilmektedir. Biyolojik doğalcılık, bu bakış açısıyla bize bilinçli öznenin doğası hakkında bir açıklama sunmamaktadır. Diğer bir yandan, bilinçli öznenin tözsel bir varoluşu olabileceğine dair de hiçbir ipucu vermemektedir. Sonuç olarak, materyalizmin indirgemeci olan ya da olmayan hiçbir türevi fenomenal öznenin varlığı ve doğasına yönelik betimleyici bir yaklaşım göstermemektedir.

2.3. Düalizm

Düalizm, “evreni meydana getiren iki farklı varlık ya da töz vardır” kabulü üzerine temellendirilmiş bir zihin yaklaşımıdır. Düalist yaklaşıma göre, evrende yer alan tözlerden birisi fizikseldir. Bu töz maddeyi, enerjiyi, temel parçacıkları ya da kuvvetleri, kuvvet alanlarını ve fiziksel bilimlerde evrenin yapıtaşları olarak kabul edilen diğer her şeyi oluşturmaktadır (Revonsuo, 2016: 36). Diğer töz ise fiziksel olmayana tekabül etmektedir; fiziksel olmayanın özü zihinseldir. Düalist kuramlar kendi aralarında farklı bakış açıları ile ayrışıyor olsalar da, tüm düalist zihin kuramlarının müşterek iddiası: “bilinçli zekanın özsel doğasının fiziksel olmayan bir şeye, fizik, nörofizyoloji ve bilgisayar bilimi gibi bilimlerin kavrayış alanının ebediyen ötesinde kalacak bir şeye bağlı olduğu” fikridir (Churchland, 2012: 12).

Töz Düalizmi

Düalizmin en katı formu olarak nitelendirilebilecek töz düalizminin (substance dualism) temelleri ruh ve bedeni ayrı iki töz olarak kabul eden Platon'a dayanmaktadır. Platon, *Phaidon* diyalogunda ruh ve bedenin ayrılığını şöyle ortaya koymaktadır: “Ruh en çok tanrılık olana, ölümlü olmayana, düşünülebilene, yalın olana, dağılmayana, her zaman aynı kalana benzer; ten de en çok insanlık olana, ölümlü olana, düşünülemeyene, çok şekilli olana, dağılına, asla kendisinin aynı kalmayanına benzer.” (Platon, 1997: 53). Ruh ve bedenin karşıtlığını Platon'dan sonra sistematize ederek ele alan en önemli isim Descartes'tır. Ruhun bedenden apayrı bir varoluşa sahip olduğu fikrini Descartes şu cümleleriyle apaçık bir biçimde ifade etmektedir: “Öyle ki bu ben yani kendisiyle neysem o olduğum ruh, bedenden tümüyle ayrıdır; hatta bedenden daha kolay tanınır ve beden olmadığında bile o kendisi olmaktan çıkmaz.” (Descartes, 2015: 44).

Descartes felsefesinde özne bölünemez ve fiziksel-olmayan ruhla bir ve aynı şeydir. Ruh, uzunluk, genişlik gibi ölçülere sahip değildir ve mekansal bir varlığı yoktur; beden ise, aksine fiziksel ve bölünebilir olmasıyla mekanda yer kaplar. Descartes her tözün bir özneliği olduğunu vurgularken ruhun özünü düşünme, maddenin özünü ise uzam olarak belirlemektedir (Descartes, 2015: 98). Düşünmek, ruhun sadece bir özelliği değil, aynı zamanda özüdür. Descartes'ın düşünmeden anladığı şey yalnızca muhakeme ve akıl yürütme değil, aynı zamanda duygusal ve duyuşal durumlardır. Descartes şüphe etme, anlama, inkar etme, istekli olma, istekli olmama, hayal etme ve her türlü duyuşal algıyı düşünmenin örnekleri olarak görür (Maslin, 2001: 43). Descartes'a göre düşünme varoluşun ispatı iken, düşünmenin gerçekleşmesi için de zorunlu koşul bilinçtir. O halde, düşünce kavramından anlamamız gereken, içinde bulunulan bilinçli zihin durumlarıdır (Günday, 2003: 34).

Töz düalizminin karşısındaki en büyük engel şüphesiz nöro-fizyoloji alanında gerçekleşen gelişmelerdir. Beyni ve zihni birbirinden bağımsız varoluşlara sahip iki töz olarak kabul eden bu yaklaşımın, beyin hasarlarıyla birlikte meydana gelen bilinç ve benlik hasarlarını hatta bilinç kaybını açıklaması zor görünmektedir. Zira töz düalizminin dayandığı temel prensip beynin tamamen yok olduğu durumlarda bile zihnin kusursuz bir şekilde varlığını devam ettirmesini gerektirmektedir.

Descartes'in birbirinden bağımsız varoluşlar yüklediği fiziksel beden ile fiziksel olmayan ruhun birbirleriyle nasıl ilişki kurdukları sorusu da kartezyen düalizmin felsefe tarihine mirası olan zihin-beden problemine temel teşkil etmektedir. Descartes ruh ve bedenin etkileşimini "Ruhun asıl meskeni beynin ortasında bulunan guddedir.⁴ Ruh buradan bedenin her yerine zerrelere ve sınırlar vasıtasıyla ışık saçar; bir de bu zerrelere izlenimine katılıp onları atardamarlar yoluyla tüm organlara geçirebilen kan vasıtasıyla" (Descartes, 2017: 49) şeklinde açıklasa da bu yorum zihin felsefecileri için tatmin edici olmamıştır.

Töz düalizmi zihin ve beden arasındaki ilişki bağlamında üç ayrı grup altında incelenebilir. Bunlardan ilki zihin ve bedenin birbirlerini karşılıklı olarak etkiledikleri iddiasına dayanan *etkileşimcilik*dir. Descartes'in da dâhil olduğu etkileşimci düalistlere göre, beden ve zihin arasında iki yönlü bir nedensel etkileşim söz konusudur. Etkileşimcilik kuramında hem beden (beyin) zihin

⁴ Bez, epifiz bezi.

(bilinç) üzerinde nedensel etkilerde bulunmakta, hem bilinçli zihin durumları nedensel olarak birbirlerini etkilemekte, hem de bilinçli zihin durumları beden ve davranış üzerine nedensel etkilerde bulunmaktadır.

Etkileşimcilik, deneyimi ve deneyimleyeni ihmal etmeyen bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımda, fenomenal öznenin doğasını bilinçli zihin durumları oluşturmaktadır. Descartes'ın "düşünüyorum, o halde varım" ilkesi bir anlamda bilinçli ben'in başka bir deyişle fenomenal öznenin indirgenemez ve bölünemez yapısına işaret etmektedir: "Bilincimin içerikleri değişebilir, şunu görüyor, bunu düşünüyor olabilirim. Ama her halükarda bunları bilinçli kılan benim bilinç içeriklerim olmalarıdır, benim onların farkında olmamdır." (Tura, 2017: 48). Descartes'in bu iddiası ontolojik bir iddiadır ve bilincin varlığı için düşünen benin (ego cogito), bilinçli benin başka bir ifadeyle de fenomenal öznenin varlığını zorunlu kılmaktadır.

1) Her deneyimin bir deneyimleyeni (fenomenal öznesi) vardır. 2) Deneyimleyen (fenomenal özne) ontolojik olarak tözsel bir varlıktır. 3) Deneyimleyeni (fenomenal özneyi) anlamaksızın ne deneyimin kendisi ne de fenomenal bilincin doğası kavranabilir değildir." olarak belirlediğimiz ölçütleri yerine getiriyor görünümünde olan etkileşimciliğin karşı karşıya olduğu problem öznenin, deneyimin ya da bilinçli zihin durumlarının doğası ile değil, bilinçli zihin durumlarının fiziksel ve biyolojik gerçeklikle ilişkisi ile ilgilidir. Etkileşimci düalizmde bu öznel bilinçli zihin durumlarının fiziksel ve biyolojik gerçeklikle bağlantısı ortaya konulamamış ve aralarında nedensel bir ilişki olduğunu söylemekten ileri gidilememiştir. Fakat hiçbir bilimsel kuram etkileşimciliğin yumuşak karnı olan etkileşimin nasıllığı probleminde kesin bir çözüm getiremediğinden etkileşimci töz düalizmi, bugün çok fazla taraftarı olmasa da henüz geçersiz kılınmış değildir.

Töz düalizminin bir diğer türevi, zihin ve beden arasındaki ilişkinin bedenden zihne doğru tek taraflı bir etki ile sürdürüldüğünü savunan *epifenomenalizm*dir. Bu yaklaşım, bedendeki olayların zihinsel olaylara neden olduğunu, ancak zihinsel olayların, ne başka zihinsel olaylara ne de fiziksel olaylara sebebiyet vermediğini ifade ederken zihni bir epifenomen, yani gölge olarak adlandırır. Zihnin, beden üzerinde herhangi bir nedensel etkisi söz konusu değildir. Bilinçli zihin durumlarının ne beyin ne de diğer zihin durumları üzerinde bir nedenoluş gücünden bahsedilemez. Bilinçli durumlar "fiziksel beyin etkinliğinin çevresinde veya belki de üzerinde gezinen ve

onunla biçimlenen, fakat herhangi bir işe yaramayan hiçbir şey üzerine etkisi bulunmayan, maddi olmayan gölgeler gibi görünür." (Revensuo, 2016: 47). Epifenomenalizm, bu yönüyle aslında sadece fiziksel bir açıklama modeli sunmaktadır. Epifenomenalizme göre "elimi kaldırmam, sadece düşüncem tarafından kendisine neden olmuş gibi görünen, katışıksız bir biçimde fiziksel bir eylemdir." (Büyük, 2013: 136). Epifenomenalist kuramda zihin durumları bağımsız bir varoluşa sahip olsalar da, zihinde gerçekleşen olaylar bedensel olayların bir ürünüdür.

Epifenomenalizmin zihne ve bilince pasif bir rol ile varlık atfeden bakış açısı, zihinsel hayatı evren içerisinde etkisiz bir gölgeye dönüştürerek, bilinçli bir varlık olarak insanı da varlığı ile yokluğu arasında hiçbir fark bulunmayan gereksiz bir gölge şeklinde resmetmektedir. Bu yaklaşım insanın tüm davranışlarının nedenini fiziksel boyutta açıklarken, iradeyi de yok saymış olmaktadır. Epifenomenalizm öznel deneyim ve deneyimleyene yer açan bir düalist teori olsa da, öznenin doğasına hiçbir nedenoluş gücü vermeden bilinçli bir zombi tasavvurundan öte bir şey sunmamaktadır.

Etkileşimcilik ve epifenomenalizmin aksine zihin ile beden arasında herhangi bir doğrultuda nedensel bir ilişki olmadığını söyleyen *paralelizme* (koşutçuluk) göre ise bilinç ve beyin, aralarında nedensel bir ilişki bulunmaksızın eş-zamanlı ve birbirlerine paralel olarak vardır (Revensuo, 2016: 437). Fiziksel ve zihinsel durumlar eş-zamanlı ve uyumlu olarak gerçekleşirler. Bu uyum, nedensel bir ilişkiden değil çok iyi bir bağıntıdan ya da önceden kurulmuş bir düzenden kaynaklıdır. 17. yüzyılın önemli filozoflarından olan Leibniz de paralelciliği savunurken ruh ve bedenin, aynı zamana kurulmuş iki saat gibi, birbirleri ile ilişkiye girmeden paralel olarak çalıştıklarını ifade etmiştir. Bilindiği gibi Leibniz, şuurulu, sonsuz sayıda ve her biri bölünemez bir birlik olan monad adlı bir cevher kabul eder (Leibniz, 1997: 1). Monadlar, fiziksel değil metafizik noktalar olarak kabul edilmelidir, zira onların boyutu yoktur ve değişmezdirler. Monadlar, kendi içlerine kapalı olduklarından dolayı birbirlerini etkileyemezler. Fakat her monad evrenin tümüne içeriksel olarak sahiptir: "Her monad, evrenin bir aynasıdır." (Dölek, 2010: 218). Leibniz'in paralelizmine göre, tüm monadlar önceden kurulmuş tanrısal bir plan dâhilinde uyum içerisinde hareket etmektedir. Bu önceden kurulmuş ahenk, ruh ve bedenin de birbiri ile uyumlu davranmasına yol açmaktadır.

Paralelizm ilkece öznel deneyim ve öznenin varlığına müsaade etse de sahip olduğumuz öznel bilinçli durumların Tanrısal bir müdahale ile beden durumlarımızla paralel olarak hareket ettiğini söyleyerek zihin-beden problemini teolojik açıdan çözmeyi denemektedir. Elde edilen tüm biyolojik ve nörofizyolojik veriler etkileşim içerisinde bulunmayan bir paralel zihin-beden tahayyülünden ziyade birbirleri üzerinde etkileri olan bilinç-beyin ilişkisine işaret etmektedir. Dolayısıyla günümüzdeki bilimsel gelişmeler, teolojik bir zihin kuramına bağlı kalmayı gereksizleştirmekte ve paralelizmi geçersiz kılmaktadır.

Nitelik Düalizmi

Töz düalizmi evrende iki tözün olduğu fikrine yaslanırken, nitelik düalizmi (property dualism) iki farklı tözün değil iki farklı niteliğin bulunduğu görüşünü temel almaktadır. Nitelik düalizminin dayandığı ana fikir, fiziksel tözün (beyin) dışında başka bir töz bulunmasa da beynin başka hiçbir fiziksel varlıkta bulunmayan birçok özel niteliğe sahip olduğu ve sahip olduğu bu özel niteliklerin fiziksel olmadığıdır (Churchland, 2012: 17). Kaygılı olmak, ağrı çekmek, sarı rengin deneyimi, yumuşaklık hissi, müziğin verdiği keyif, sufle yemeyi arzulamak gibi nitelikler, beynin fiziksel durumlarından farklı olan ancak yine de beynin niteliği olan zihinsel durumlardır. Bu niteliklerin fiziksel kavramlara indirgenerek sadece fiziksel kavramlarla açıklanması mümkün değildir. Nitelik düalizminde zihin bağımsız bir töz olarak var olmamakla birlikte, zihin durumları fiziksel durumlardan tamamen farklı ve onlara indirgenemeyecek özelliklere sahiptirler. Düalizmin bu formunda ikilik, zihin ve bedenin varoluşlarında değil zihin durumları ile fizik durumlarının karşıtlığında saklıdır.

Nitelik düalizmine göre niteliksel bir doğaya sahip olan bilinç, fiziksel ve davranışsal durumları kategorize etmenin bir yolu değil, gerçekten olan ya da beliren bir fenomendir (Robinson, 2017: 13). Nitelik düalistlerine göre bilinçli durumlar, beyinden türeyen durumlar olsa da fiziksel değildirler ve fiziksele indirgenemezler. Tüm fiziksel açıklama modelleri ve nörolojik durumlar bilinçli zihin durumlarının temel niteliklerini dışarıda bırakmaktadırlar. Oysa beyin durumlarının dışında fiziksel olmayan nitelikler de mevcuttur; bunlar da zihinsel niteliklerdir.

Materyalistler, nitelik düalizminin “beyinden beliren zihinsel özellikler” şeklinde resmettiği senaryoyu fazladan bir açıklama gerektirdiği için gereksiz

görmektedirler. Materyalistlere göre, beyin durumlarından çıkan özelliklerin fiziksel olmayan bir açıklama modeline gerek yoktur; tüm özellikler pekala fiziksel özelliklere indirgenebilmektedir. Nitelik düalistleri ise, fiziksel durumlardan ortaya çıkan zihinsel özelliklerin farklı bir tür olduklarını zira şimdiye kadar beyin araştırmalarının zihinsel özelliklerinin doğasına dair ikna edici fiziksel bir açıklama getirilemediğini savunmaktadır (Crumley, 2006: 26).

Nitelik düalizmi hem töz düalizminin büyük açmazı olan etkileşim problemi ile karşı karşıya kalmadığı için hem de öznel bilinçli durumları indirgemek zorunda olmadığı için bu iki yaklaşıma kıyasla daha avantajlı konumdadır. Zihinsel olana ayrı bir ontolojik statü atfetmese de bilinçli zihinsel niteliklere fiziksel niteliklerden farklı bir varoluş atfederek hem bilincin öznel niteliksel doğasını göz ardı etmemekte hem de zihin-beden problemi gibi kadim bir meseleyle uğraşmamaktadır. Fakat zihinsel niteliklerin meydana gelişini açıklamada birtakım problemler baş göstermektedir. Nitelik düalizmi bu hususta iki farklı koldan ilerleme imkanına sahiptir. İlk kolda, elektromanyetik niteliklerin kendi başlarına temel nitelikler olduklarının sonradan anlaşılması gibi tarihsel bir örneğe yaslanıp, zihinsel niteliklerin gerçekliğin temel nitelikleri olarak evrenin başlangıcından beri var olduklarını söyleyebilirler (Churchland, 2012: 20). Zihinsel niteliklerin evrenin başlangıcından beri varolan temel nitelikler olduğunu öne sürmek zihinsel niteliklerin gerçekliğin en alttan başlayarak varlığın her düzeyinde kendini gösterdiğini savunmak olacaktır; bu da panpsişizm demektir. İkinci kolda ise zihinsel niteliklerin, doğru bir şekilde organize olmuş karmaşık sistemlerde fiziksel yapıdan zuhur eden fiziksel olmayan nitelikler olduklarını iddia edebilirler. Bu iddianın da zayıf yanı bu belirmenin ya da zuhurun hangi şartlarda ve nasıl gerçekleştiğini açığa kavuşturmak olacaktır. Böyle bir iddianın temellendirilmesi için, zihinsel niteliklerin ortaya çıkışını sağlayan gerek ve yeter koşulların eksiksiz bir şekilde ortaya konulması gereklidir. Bu da şu an için başarılı görünmemektedir.

Nitelik düalizmi, zihinsel nitelikleri fiziksele indirgemeyerek durum bilincini (state consciousness) açıklamada başarılı görünse de yaratık bilinci (creature consciousness) ve dolayısıyla fenomenal öznenin doğasına dair bir açıklama modeli önermemektedir. Fiziksel beyinden sadır olan zihinsel nitelikler bize ancak tek tek deneyimlerin doğasının fiziksel olmadığını söylemektedir. Bunun üzerinde veya dışında bu deneyimlere sahip olan öznenin yahut tek tek deneyimlerin deneyimcisinden bahsetmemektedir. Nitelik düalizmi,

deneyimin doğasını zihinsel olarak kabul etse de deneyimleyenin doğasına dair bir çıkarım yapmamıza müsaade etmemektedir. Zira zihinsel nitelikler ve deneyimler fiziksel bir yapıdan beliren fenomenlerdir. Bu minvalde, deneyimleyenin karakterinin fiziksel mi yoksa zihinsel mi olduğu açık değildir.

2.4. Panpsişizm

Panpsişizm evrendeki her fiziksel şeyin aynı zamanda bir zihne ya da bilinçli bileşenlere sahip olduğunu iddia eden bir teoridir (Goff, Seager ve Allen-Hermanson, 2017: 10). Bu teoriye göre, her bir molekül ya da atom bilinçli parçacıklardan oluşmaktadır. Zihinsel ve fiziksel özellikler her bir varlıkta mutlak olarak bir arada bulunmaktadır.

Panpsişizmin yakın zamanda geliştirilen formlarından birisi olan proto-panpsişizm David Chalmers tarafından zihin felsefesi literatürüne kazandırılan, fiziksel her şeyin yetkin bir bilince sahip olmasa da çok basit bir bilince (ilk-bilinç) sahip olduğunu ileri süren bir bilinç teorisidir (Revonsuo, 2015: 82). Fiziksel parçacıkların sahip olduğu bilinç içerikleri çok basit düzeyde olduğundan onları birer bilinç örneği olarak kabul etmekte zorlansak da bu basit bileşenler insan beyninde kompleks bir yapıya bürünerek büyük bir bilinç sistemi oluşturacak şekilde organize olmuşlardır.

Panpsişizmin yine yakın tarihte önemli iki savunucusu Thomas Nagel ve Galen Strawson'dur. Her ikisi de fiziksel olandan beliren ya da ortaya çıkan zihinsel özelliklerin meydana geliş şeklinin irrasyonel ya da gizemli bir beliriverme olmadığını savunmaktadırlar. Bilince sahip olmayan fiziksel bir varlıktan nasıl olup da bilinçli içerikler çıktığı sorusunu bertaraf edecek tek yaklaşımın insan ve hayvan bilincinin ancak mikro basit düzeydeki bir bilinçten türeyebileceği tezi olduğunu savunan Strawson'a göre bu türeyiş ya da beliriş rasyonel düzeyde gerçekleşmektedir (Goff, Seager ve Allen-Hermanson, 2017: 24). Mikropsişizm adı verilebilecek bu yaklaşımda bilinç ve deneyim en alt düzeydeki fiziksel varlıklardan yukarıya doğru her düzeyde bulunmaktadır.

Panpsişizmin kullandığı bir diğer argüman da fiziksel şeylerin doğasına yöneliktir. Bu argümana göre "fiziğin, fiziksel olanın doğru bir teorisi" olduğunu söylemek totolojik bir ifadeden daha fazlası değildir; önemli olan fiziksel olanın teorisini değil doğasını keşfetmektir (Goff, Seager ve Allen-

Hermanson, 2017: 26). Bir elektronun temel iç doğası nedir? Bu doğanın bilinçli olduğuna ya da olmadığına dair elimizde hiçbir dayanak noktası mevcut değildir, o halde elektronların mikro düzeyde bir bilince sahip olduğunu söylemek hem çelişkiye yol açmayacak hem de karmaşık zihin ve bilinç yapısının açıklanmasında kolaylaştırıcı rol üstlenecektir. Bu nedenle panpsişizm özellikle evrim teorisi için güçlü bir yol göstericidir.

Sonuç olarak panpsişizm, küçük mikro parçacıkların dahi temel doğasının öznel niteliksel deneyim olarak ele alınmasına imkan tanımakta ve bu yönüyle evrendeki en küçük parçayı dahi bir özne statüsüne kavuşturmaktadır. Tüm fiziksel dünyayı oluşturan şeyin öznel niteliksel deneyim olma ihtimalini açık bırakan bu yaklaşımda her zerre bir fenomenal özneye tekabül etmektedir. Fiziksel olarak adlandırılan her şeyin deneyimsel olma ihtimali de aynı şekilde mevcuttur. Her bir parçacığı özne olarak değerlendirmek sezgisel olarak çok savunulabilir olmasa da mümkündür. Ancak bu noktada bilinçliliği belirleyen fenomenal özne değil, özneyi oluşturan bilinçlilik olmaktadır. Küçük küçük öznelerden oluşan fiziksel evren resminin tamamlanmış halinde büyük bir özne olarak karşımıza çıkmaktadır(!) Küçük öznelerin hangi yolla ve nasıl birleşerek daha büyük özneler oluşturduğu sorusu da panpsişizmin en büyük açmazı olarak kabul edilmektedir. Parçacık öznelerin bir araya gelerek büyük özneler var etmesinin imkansızlığına vurgu yapan bu açmaz *özne-toplaması* problemi (subject-summing problem) olarak adlandırılmaktadır; zira bu toplama ve birleşme işlemi teorik olarak mümkün değildir (Goff, Seager ve Allen-Hermanson, 2017: 34). Her fiziksel parçacığın sahip olduğu öznel niteliksel deneyimler ile büyük bir öznel deneyim oluşturması kategorik bir hatadır.

2.5. Agnostik Gizemcilik

Agnostik gizemcilik bilincin doğasının bilinemezliğine vurgu yapar. İlk defa Owen Flanagan (1992) tarafından ortaya konulan bu bilinç teorisi, Colin McGinn tarafından geliştirilip sistematize edilmiştir (Rowlands, 2007: 335). McGinn'in gizemciliği, "bilincin doğal dünyanın bir parçası olduğu" ve "doğal dünyanın bize sunacağı bir bilinç açıklamasının bulunmadığı" öncüllerinden "bütün bir bilinç açıklamasının mümkün olamayacağı" sonucuna varmaktadır.

Gizemciliğin temel tezlerinden birisi zihin-beden probleminin çözülemezliğine dayanmaktadır. Zira, bilincin bilgisine erişmenin tek yolu iç-

gözlemdir. Ancak dış dünyanın bilgisi algısal deneyim ile elde edilmektedir. Algının dış dünyanın bilgisini açığa çıkarma şekli ile iç-gözlemin bilinci açığa çıkarma şeklinin çok farklı olduğuna dair güçlü sezgilerimiz vardır; bu sebeptir ki birinin diğerinin oluşması için temel sağlıyor olması imkansız görünmektedir (Rowlands, 2007: 339).

Gizemciliğin dayandığı bir diğer tez ise, bilincin mekansal bir varoluşu olmamasıdır. İç-gözlem yoluyla bilince mekandan bağımsız olarak erişilebilirken, sahip olduğumuz tüm diğer fiziksel bilgiler mekana bağımlıdır; dolayısıyla mekandan bağımsız bilincin mekansal olan beyinden belirmiş olması mümkün değildir (McGinn, 2004: 105). Bilincin mekandan bağımsız oluşu, onun doğasını bilmemize engel olmaktadır. Kökleri Kant'a dayanan bu argüman epistemik kapasitemizin zaman ve mekan ile sınırlı olduğu görüşüne atıf yapmaktadır. Bilincin gizemi, bilincin kendisinden değil bizim mekansal olmayana bilişsel ya da epistemik olarak kapalı oluşumuzdan kaynaklanmaktadır.

Agnostik gizemcilik, bilincin ve öznel deneyimin doğasının bilinemezliğini ve epistemik erişilemezliğini savunurken bilinçli öznenin ontolojik yapısını ve doğasını bilme imkanımızı da ortadan kaldırmaktadır. Deneyimleyen olmadan deneyimden bahsedilemez ve deneyimleyenin doğasını açıklamayan hiçbir teori bilincin de doğasını açıklayamaz. Agnostik gizemcilik, bir gün tüm nöro-bilim ve beyin araştırmaları kusursuz bir şekilde sonuçlandırılırsa ve beynin tüm çalışma mekanizması eksiksiz bir şekilde çözülsede dahi bilinçle ilgili keşfedeceğimiz ve bilincin nasıl ortaya çıktığını anlamamızı sağlayacak hiçbir şey olmayacağını varsaymaktadır. Bilinç ve bilinçli özne probleminin çözümündense sonsuz bir gizemi tercih eden bu yaklaşım gelecek için umutsuz bir perspektif çizmekten öte yeni bir şey vaat etmemekte ve bilinç için olumlu bir açıklama modeli sunmamaktadır. Bilincin gizemi, öznenin gizemidir ve varlığından sezgisel olarak emin olduğumuz özneye yüklenen bu gizem, insanlar için heyecan verici gözüktüğü de bilim için hiçbir katkı sunmamaktadır.

3. Sonuç

Bilince yönelik bütüncül bir bakış açısının, ancak öznenin doğasını göz ardı etmeyen bir yaklaşımla mümkün olabileceği düşüncesiyle yola çıkılan bu çalışmanın temel tezi öznel ve niteliksel bir yapıya sahip olan deneyim ile deneyimleyenin doğası anlaşılmeden bilincin kavranabilme imkanının

bulunmadığıdır. Bu anlamda, bilincin doğasına yönelik söyleyecek sözü olan her teorinin deneyimleyen, teknik ifadeyle fenomenal öznenin doğasına dair de söyleyecek sözü bulunmalıdır. Bilinçli deneyimlerimizi kesintisiz bir akış halinde bir arada tutan bir öznenin sahip olduğu yapı açığa kavuşturulmadan, tek tek deneyimlerin açıklanması bize öznellik ve niteliğin kaynağını vermeyecektir; zira deneyimleyeni olmayan bir deneyimden bahsetmek mümkün değildir. Bilincin zor problemi onun sahip olduğu öznel ve niteliksel doğadan kaynaklanmaktadır. Bu zor problemin anlaşılmasının yegâne yolu ise öznel ve niteliksel doğanın kaynağı olan fenomenal öznenin geçmektedir. Bu öncüllerden yola çıkılarak, beş farklı bilinç yaklaşımının ele alındığı bu çalışmada ulaşılan sonuçta; incelenen monist, düalist, panpsizist ve agnostik yaklaşımların fenomenal öznenin doğasını ya tamamen göz ardı ettikleri ya da inkar ettikleri görülmüştür.

İdealizm öznenin nöro-fiziksel özelliklerini göz ardı ettiği için, indirgemeci materyalizm öznel deneyim ve bilinci göz ardı ettiği için, elemeci materyalizm bilincin ve deneyimin varlığını inkar ettiği için ve son olarak indirgemeci olmayan materyalizm ise zihinsel nitelikleri yine fiziksel olanın bir özelliği olarak gördüğü için öznel bilinçli deneyimlere sahip fenomenal öznenin doğasını açıklayamamaktadır. Buna karşılık düalizm bilinçli öznenin varlığını ilkece kabul ediyor görünse de maddeyle olan ilişkisini açıklayamadığından doyurucu bir teori olarak ele alınamamaktadır. Panpsizizm ise var olan her şeyin belirli bir derecede bilince sahip olduğunu ileri sürerek her zerrenin bir özne olarak inşa edilebilmesine imkan tanımakta ancak fenomenal anlamda bir özneye kapı aralamamaktadır. Agnostik gizemcilik ise en baştan bilincin doğasını kavramamızın mümkün olmadığı teziyle öznenin doğasının kavranabilmesinin de mümkün olmayacağını ima etmektedir. Sonuç olarak, ele alınan teorilerin hiçbirisi insan bilincinin doğasını deneyimleyen özneyi dikkate alarak anlamamıza müsaade etmemektedir. Bilincin muamma ve gizemli bir fenomen olarak adlandırılması ancak deneyimleyen öznenin doğası hakkında açıklama sunan bir bilinç yaklaşımıyla son bulacaktır.

4. Kaynakça

- Arıcı, Murat (2015). "Zihinsel Alanda "Ben Hissi" Neye Karşılık Gelir?" *Dört Öge*, 7: 65-76.
- Berkeley, George (1984). *Hylas ile Philonous Arasında Üç Konuşma*. çev. K. Sahir Sel, İstanbul: Sosyal Yayınlar.

- Block, Ned (1978). "Troubles with Functionalism." *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, 9: 261-325.
- Büyük, Celal (2013). "Düalizm, Bilinç ve Tanrı." *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39: 133-158.
- Chalmers, David (1996). "The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory." Oxford: Oxford University Press.
- Churchland, Paul (2012). *Madde ve Bilinç: Zihin Felsefesine Güncel Bir Bakış*. çev. Ekrem Berkay Ersöz, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Crumley, Jack (2000). *Problems in Mind*. California: Mayfield Publishing Company.
- Descartes, Rene (2015). *Felsefenin İlkeleri*. çev. Mesut Akın, İstanbul: Say Yayınları.
- Descartes, Rene (2015). *Yöntem Üzerine Konuşma*. çev. Afşar Timuçin, Y. Timuçin, İstanbul: Bulut Yayınları.
- Descartes, Rene (2017). *Duygular ya da Ruh Halleri*. çev. Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Alfa.
- Dölek, Haydar (2010). "Descartes'ın Cevher ve Ruh Anlayışına Leibniz'in Eleştirisi." *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15: 215-225.
- Graham, George (2010). "Behaviorism". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta, URL: <<http://platon.stanford.edu/archives/fall2010/entries/behaviorism/>>.
- Goff, Philip, Seager, William and Allen-Hermanson, Sean (2017). "Panpsychism." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta, Winter 2017 Edition.
- Gulick, Robert Van (2008). "Understanding the Phenomenal Mind: Are We All Just Armadillos?" *Mind and Cognition: An Anthology*, ed. W. G. Lycan ve J. J. Prinz. Oxford: Blackwell.
- Günday, Şeref (2003). *Zihin Felsefesi*. Bursa: Asa Kitabevi.

- Jackson, Frank (1986). "What Mary Didn't Know?" *The Journal of Philosophy*, 83: 291-295.
- Jaegwon, Kim (2011). *Philosophy of Mind*. Boulder: Westview Press.
- Leibniz, G. W. (1997). *Monadoloji*. çev. Suut Kemal Yetkin, İstanbul: MEB Yayınları.
- Madden, James (2013). *Mind, Matter and Nature A thomistic Proposal for the Philosophy of Mind*. Washington: The Catholic University of America Press.
- Maslin, K. T. (2007). *An Introduction to the Philosophy of Mind*. Cambridge: Polity Press.
- McGinn, Colin (2004). *Consciousness and Its Objects*. New York: Oxford University Press.
- Nagel, Thomas (1974). "What is it like to be a Bat?" *The Philosophical Review*, 83 (4): 435-450
- Nagel, Thomas (2015). *Zihin ve Evren*. İstanbul: Jaguar Kitap.
- Özakpınar, Yılmaz (2011). *Psikoloji Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Platon (1997). *Phaidon*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Rakova, Marina (2007). *Philosophy of Mind A-Z*. Edinburg University Press.
- Revonsuo, Antti (2016). *Bilinç Özneliğinin Bilimi*. çev. Selim Değirmenci, İstanbul: Küre Yayınları.
- Rosenthal, David (2008). "Consciousness and Its Function." *Neuropsychologia*, 46: 829-840.
- Rowland, Mark (2007). "Mysterianism." *The Blackwell Companion to Consciousness*, ed. Max Velmans ve Susan Schneider, 335-345, Oxford: Blackwell Publishing.
- Sayan, Erdinç (2012). "Analitik Zihin Felsefesinin Temel Problemlerine Bir Bakış." *Kaygı*, 19: 37-54.

- Searle, John (2006). *Zihin, Dil ve Toplum*. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Searle, John (2007). "Biological Naturalism." *The Blackwell Companion to Consciousness*, ed. Max Velmans ve Susan Schneider, Oxford: Blackwell Publishing.
- Smart, J.J.C. (2004). "Sensations and Brain Processes." *Philosophy of Mind A Guide and an Anthology*, ed. John Heil, 116-127 New York: Oxford University Press.
- Strawson, Galen (2006). "Realistic monism: Why Physicalism Entails Panpsychism." *Journal of Consciousness Studies*, 13: 3-31.